

NOTAE PALAEOGRAPHICAE CHRONOLOGICAE ET HISTORICAE

I–VII

I

Fragmenat najstarijeg splitskog sakramentara.

(Antiquissimum fragmentum Sacramentarii Spalatensis saec. VIII. ex.)

U riznici splitske katedrale, među brojnim arheološkim i paleografiskim vrednostima, ima jedan divno izrađen misal. Sav je od pergamene, a povezan je u plastične, sjajno izvajane, srebrne pokrove. Jelić, Bulić i Rutar, izdavajući prilikom prvog kongresa hrišćanskih arheologa u Solinu (1894.) vodič po Splitu i Solinu, (Guida di Spalato e Salona, Zara, 1894.) dali su instruktivne opise i tumačenja arheoloških i istoriskih spomenika. Tako je i ovaj misal opisan s ovoliko reči: „Messale, manoscritto in pergamena del decimoterzo secolo di 213 f., 0.16 × 0.23 m., egualmente rimesso con lastre d'argento con rappresentazioni incise: sul davanti il Salvatore entro la mandorla, seduto e benedicente, ed agli angoli i quattro emblemi degli evangelisti; sul di dietro il crocefisso coi piedi disgiunti, ai lati la B. Vergine e S. Giovanni (Tav. XI. n. 6 e 7). Altra miniatura, alquanto danneggiata, il crocefisso, al fol. 2 e 2' due belle e grandi lettere iniziali; fol. 109'–112' alcune preci in caratteri longobardici pure del decimoterzo secolo; fol. 251–276 notazione musicale con neumi.“¹⁾

Posle izdavača arheološkog vodiča po Splitu i Solinu zabavio se s tim misalom s istorisko-umetničke strane Hans Folnesics („Die illuminierten Handschriften in Dalmatien. Leipzig 1917., str. 108.) koji je dao detaljniji opis rukopisa, odnosno njegove umetničke izrade (poveza, inicijala i minijatura), pa je u nekoliko ispravio i nadopunio podatke splitskog vodiča. Naročito glede veličine rukopisa (broja folija i formata) kao i veće starosti rukopisa. Za pismo rukopisa kaže samo općenito „vorgotische Minuskel“, od dve ruke, (zapravo trebalo bi: karolinška minuskula s oštrinom elemenata koji će deformirati postepeno minuskulu karolinšku u goticu; dakako najraniji pojav oštine; prelaz te minuskule u tip karolina-gotica). Podatke, koje „Guida“ stavlja na fol. 109–112, stavlja Folnesics „auf 211, 211', 214 in montecassinischer Schrift“.

Folnesics je ovde tačniji s obzirom na položaj dodataka u misalu, ali još ne sasvim tačan; jer i na fol. 214' (214vo) ima dodataka u beneventanskom pismu

¹ O. c. str. 104.

(t. j. „caratteri longobardici“, „Guide“, ili „montecassinische Schrift“, Folnesicsa). „Guida“ kronološki određuje vreme postanka tim dodacima „pure del *decimo terzo secolo*“. Naprotiv Folnesics se nikako o tome ne izjašnjuje.¹)

I upravo ti dodatci od najvećeg su paleografiskog, kao i istorisko-liturgskog značenja, s obzirom na starost, kao i na vrstu pisma, a i na mesto, u kome su se sačuvali. Ne manje je važno, da se odredi, kakve su to „alcune preci“, pa da se uzmogne označiti i vrsta njihovog liturgskog porekla.

Ovo je ujedno zasad i glavni cilj sveg ovog mog ispitivanja, jer sâm Misal iziskuje svoja specijalna istraživanja, koja su podalje interesu ove rasprave.

Kad sam spremao svoje delo „Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane“²) na žalost nisam poznavao ova dva vanredno zanimljiva folija, ispisana najstarijim tipom beneventane, za koji su nasuprot izdavači „Guide“ držali, da je najmlađi tip beneventane. Promatrajući genuzu latinskog pisma u Dalmaciji, od majuskule do minuskule, ustvrdio sam, tada već, i bez velikog broja sačuvanih spomenika za sve faze i perijode, da je spontani genetički razvoj beneventane kao što uopšte latinskog pisma, imao u Dalmaciji svoj stalni kontinuitet. I to, dakako u razvoju pred minuskulom i u *perijodima sa pojavom minuskule*, kao i njenim trajnim razgranjavanjem.³)

Istraživanja u tome smeru, u pitanju genetskog kontinuiteta pismenosti u Dalmaciji, otežavao je jedan istoriski fakat. Velika provalija, koja je napukla rimsku kulturu u Dalmaciji, provalama Gota, dolaskom Slovena još je i više proširena, i zamračila je velik vremenski perijod, od blizu dve stotine godina. Ali, novi nalazi pojedinih rukopisa, kao i fragmenata rukopisa učvršćuju ranije postavljeno mišljenje. Rekonstrukcija solinske crkve i njen novi život u splitskoj crkvi, u organizovanoj rimskoj hijerarhiji krajem VIII. v., definitivno je zaustavio raspadanje i proširivanje provalije. Pogane osvajače, Slovene, crkva je privolila ka zajedničkom radu civilizacije i kulture.⁴) Jer, posle ovih važnih i presudnih događaja, u istoriji dalmatinskih

¹ Ostala objašnjenja, koja daje Folnesics (o. c. str. 108), jesu deskriptivnog značaja, naročito istorisko-umetničkog. Tek jedno je od većeg interesa za pitanje provenijencije misala, o kojem biće reči, kad se bude govorilo o poreklu i mestu postanka dodataka.

² Zagreb, 1920.

³ Važno je, da se ponovi što sam tada rekao: „S latinskim jezikom — i unatoč njegovoj evoluciji — ostaje u romanskim i neromanskim gradovima dalmatinske Hrvatske rimsko pismo, kao službeno (političko i trgovačko), a to je u rimskoj Dalmaciji proživilo sve faze svoje evolucije, kao kapitala, starija rimska kurziva, uncijala, mlađa rimska kurziva, polukurziva te poluuncijala. To je pozitivni fakat evolucije, jer se kontinuitet kulturnih tekovina iz predašnjih stoljeća zadržao svakako i u Dalmaciji, te je neprijeporan, iako u znatno užim granicama, nego li je bio prije za vrijeme protektorata onih rimskih careva, kojima je ta provincija bila osobito draga. Veliki i pravi život

pisma u prošlosti bezuvjetno je imao u sebi toliku snagu, da i dalje proživi evoluciju pisma u perijodu takozvanih nacionalnih pisama. Iza mlađe rimske kurzive javlja se i u Dalmaciji karolina i beneventana. Iako nije bio taj pojav samostalan u svojem (početnom) razvitku, nego je očito prenašan u Dalmaciju iz susjedne Italije ili sa sjevera iz Franačke, ipak je uza sve to jak dokaz, da se historijski zakon razvitka pisma mogao pojaviti i u dalmatinskoj Hrvatskoj i u bizantskom tematu Dalmaciji u svoj snazi, da uzmogne onda nastaviti svoj poseban i neovisan život.“ (O. c. str. 14). — Dakako, to sam ustvrdio već i zato, jer su mi bili jasni svi bijološki preduveti za rast i razvoj pisma, i bez poznatih i sačuvanih primera najstarijih vrsta minuskule u Dalmaciji.

⁴ V. Novak, Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije. Split, 1924. (Posebni otisak iz Vjesnika za arheol. i povijest dalmatinsku 1923.).

Romana, kao i dalmatinskih Hrvatâ, može se dokumentarno konstatovati, da je i Dalmacija dala svoje divne i srazmerno prema svojoj veličini, brojne priloge gene-tičkom razvoju pisma. Šta više, ona sudeluje i u fazi prelaznog pisma pre opšte pobjede minuskule, u poluuncijali, sa čitavom jednom školom, jednim pravim skriptorijem¹. I ôpet delo novog života, koji koincidira sa vremenom obnove solinske hierarhije. Sve je to bilo moguće, ako se pretpostavi, da je kroz ona dva veka provalije, koja je snašla rimsku civilizaciju i hrišćansku kulturu, ipak zaostalo klica, po otocima, a najverovatnije i najviše u Zadru, koje je opet na bujni život prôbudila reorganizovana solinska hierarhija. Sasvim je sigurno, i dokazano je, da imamo danas sačuvanih nesumnjivih dokaza za mlađi rimski kursiv, još pre splitske polu-uncijale, ali i za njenog trajanja, na olovu, papirusu, i pergameni².

Živim klicama pismenosti u vreme propasti solinske crkve trebalo je samo da ograne sunce, koje će ih izazvati na novi rast. I ono im je i došlo, s arhie-piskopom Ivanom Ravenjaninom. Jer, glavni bijološki elemenat za beneventanu bio je u mlađem rimskom kursivu (kaligrafiranom polukursivu i minuskuli) koja je udo-maćena u običnom domačem životu pismenih Splitsana, a za karolinu, uz sve pre-karolinške elemente, bio je i opet u splitskoj poluuncijali. Dakle tu bi bili nesum-njivo svi zdravi prirodni uslovi za razvoj minuskule od kraja VIII. v. pa na dalje. Kulturno-istoriski, kao i politički duh onoga vremena davao bi više prioritet i po-voljnije uslove za razvoj karoline. No izgleda po svemu, da je vitalitet mlađeg rim-skog kursiva i njegovih descententnih formi (polukursivna minuskula) bio veći u po-letnom zamahu i rađanju novih vrsta minuskule — u našem, dalmatinskom slučaju, beneventane, i da joj je pribavio za dugo vremena dominantan položaj. Mnogo jači i spontaniji od onoga poluuncijale, koji se sa prekarolinškim elementima približio karolini. Onako isto, kako se to istoriski razvijalo, i na kraju pobedilo, u južnoj Italiji. A karolini je bez sumnje dao sigurno docnije opšti značaj, i opštu pobjedu, pored njenih estetskih vrednosti i politički uticaj i snaga rimske kurije, koja je stajala za njom, radeći, da ne samo jedan jezik, nego i jedno pismo bude nosiocem kato-licizma, u celokupnom njegovom izrazu, dakako prvenstveno u liturgiji³.

¹ V. Novak, Najstariji dalmatinski rukopis Evan-geliarium Spalatense. Paleografska studija o nepoznatoj školi poluuncijale osmoga stoljeća. Split 1924. (I. Prilog Vjesniku za arh. i hist. dalm. g. 1923.).

² Ib., „E. S.“, str. 73, 74.

³ Treba samo povući paralelu sa borbom, koju je vodila zvanična crkvena vlast protiv za-padnogotskog pisma u Španiji, u XI. v. I to, upravo u vreme, kad se rimska vlast sa Grgu-rom VII. penje na najviše vrhove. Koncil u Leonu zabranio je zapadnogotsko pismo: „sta-tuerunt ut scriptores de cetero gallicam lit-teram scriberent et praetermitterent toletanam in officiis ecclesiasticis, ut nulla esset divisio inter ministros ecclesiae dei.“ A taj zaključak pored ovog motivisanja za jedinstvenu formu, koja mora da vlada kod sviju koji služe crkvi ima još jaču potvrdu, u rečima nadbiskupa u Toledu, Rodriga Ximenesa, koji kaže za za-

branu ovu, i ovu motivaciju: „... ut etiam de cetero omnes scriptores omissa littera toletana, quam Gulfilas Gothorum episcopus ad-invenit, gallicis litteris uterentur“ (t. j. karolinom) [F. Steffens, Lateinische Paläographie. II. Auflage. Trier, 1909. Einleitung, str. XIII.]. Dakako, da su i koncil u Leonu, kao i Rod-rigo Ximenes bili u velikoj zabludi, pošto za-padnogotsko pismo, ni sa zapadnim Gotima (arijancima), a ni sa Wulfilom nikad, nikakve veze nije imalo. Identičan je istoriski pojav, s ovim u Španiji, onaj iz hrvatske istorije u X. i XI. v., kad se vlast rimske crkve oborila na glagolicu, u mnogom iz istih uzroka i povoda. A u XIII. v. u Dalmaciji ućeni Toma, arhi-dakon, nije daleko od Luke Tudensisa i nje-gove Chronicon Hispaniae (savremenik Tom-in), kad tvrdi, da su glagolička slova gotska (t. j. heretička, arijanska, zbog čega ih je trebao da zabrani splitski sinod). „Dicebant

Ma da je karolina imala u Dalmaciji, u prvoj fazi svoga razvitka najprirodnije uslove za pobjedu, ipak je ona morala i onda, kad je beneventana jenjavala, da samo sa beneventanom, i to u najmanjem opsegu, deli zonu toga proširenja. O tome nas uveravaju sačuvani grafički spomenici iz toga najstarijeg perijoda, iza epohe poluuncijale. Jednako je od značaja i brojčana relacija rukopisnih ostataka, beneventanskih i karolinških. Broj beneventanskih rukopisa i fragmenata govori o definitivnoj pobjedi beneventane u X. i XI. v., naprotiv broj karolinških rukopisa, o potpunom uzmaku karoline i ustupanju mesta beneventani, ostajući tek sa efemernim svedocima života karoline u Dalmaciji. U knjigama, i u notarijskom poslu. Noviji nalazi sve više utvrđuju ova moja mišljenja u pogledu sigurnog i stalnog genetskog razvoja latinskog pisma u Dalmaciji, u svim bitnim promenama i vrstama¹.

Mlađi rimski kursiv imao je bez sumnje veoma jaku zonu proširenja u Dalmaciji (trogirska ploča — solinski papirusi — marginalija u splitskom „E. S.“ obele-

enim, *goticas litteras a quodam Methodio heretico fuisse repertas, qui multa contra catholice fidei normam in eadem sclauonica lingua mentiendo conscripsit*“. (Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*. Ed. Rački. Zagrabiae 1894. str. 49.). Nije čudo, da se za slovensko pismo i jezik moglo imati takvo mišljenje na sinodu u XI., i u XIII. v. (Toma), kad se za zapadno gotsko pismo, koje je bilo posvema latinsko, jednako zabludom sudilo.

¹ „E. S.“, str. 74: „Postoje naime i na dalmatinskom teritoriju genetičke karike, koje vezuju stara rimska pisma sa takozvanim sredovječnim nacionalnim pismima. To jest, poluuncijala i mlada rimska kurziva na dalmatinskom terenu bile su ono živo sjeme, iz koga je mogla i u Dalmaciji proklijati sredovječna minuskula, karolina i beneventana, zadržavajući time spontanu genetičku liniju. Poticaji, koji su iz Italije dolazili, našli su dakle pripravljeno tlo za daljnji razvoj“. Prema oskudnim, sačuvanim spomenicima, a prema utvrđenim političko-kulturnim odnosima Dalmacije i Hrvatske krajem VIII. i tokom IX. v., utvrdio sam, da nije beneventana bila isključivi grafički element, ni u svom početku, kao ni docnije. Šta više, ustanovio sam, da je karolina životarila ma i u veoma čednim razmerima pored beneventane, koja joj je gotovo svu zonu preotela. Ali, ma i takva simbioza, ona je jedan pozitivan fakat u istoriji pisma u Dalmaciji. „*Scriptura Beneventana*“ str. 14, 68—69. Baš je Ms. Zagreb M. R. 164 vidan dokaz te simbioze u X. i XI. v. dok je za XIII. v. opet dokazom notar Blaž, koji je pisao beneventanom i karolinom — o. c. str. 18—19. „*Evangelium Spalatense*“, str. 74, 77—78. Za pojav karoline u Dalmaciji ja sam držao, da je ona došla u Dalmaciju iz Italije franačkim uticajem (franački misijonari) ali je moguće, da se to dogodilo upravo i s Ivanom Ravenjaninom, u

čije vreme nastaje u Splitu za svečanije kodekse i čitava škola poluuncijale. Docnije nisu isključeni i drugi uticaji iz kog bilo italijanskog manastira, kako je to bio slučaj za beneventanu prilivom montekasinskih monaha. No koji je to manastir mogao biti zasad je nemoguće da se i naslućuje. To prvi čini uvaženi W. M. Lindsay, koji upozoruje, da bi to mogao biti italijanski benediktinski manastir Farfa. On kaže („*The Farfa type*“, *Paleogr. Lat.* (III 1924. str. 50) ovo: „*South Italian script has received full treatment in Loew „Beneventan script“ (Oxford 1914); to which Novak „Scriptura Beneventana“ (Zagreb, 1920) makes a useful supplement, tracing the spread of the Beneventan type in the regions East of the Adriatic. But neither Lowe nor Novak tell us much about the ordinary minuscule which competed there (and in the Southern half of the Italian peninsula) with the Beneventan. Did the Farfa type (like the Beneventan) cross the sea? The question has some interest for classical scholars. For our one and only Ms. (now at Naples) of Festus, „de Verborum significatu“ has the Farfa — type and was, according to one of its earliest editors, „liber advectus, ut ferunt, ex Illyrico*“. Na žalost, zasad, sva pristupna dokumenta, ne mogu da dadu bilo kakav odgovor na postavljeno veoma interesantno i značajno pitanje Lindsaya. Jer, iz onog beneventanskog zapisa iz XI./XII. v. o psalteriju pisanom „*cum litteris francigenis*“ t. j. karolinom (v. niže), pak pripisa iz IX., X. i XII. v. karolinom u E. S. (vide „E. S.“ str. 77—78 — šest raznih ruku), i divnog, velikog kodeksa Zagreb M. R. 164 iz X. v. zasad se još ne da definitivno utvrditi stanje najuticajnijeg tipa karoline. Jednako niti Splitski evanđelistar iz XI./XII. v. nije tipa — Farfa. (Vidi *Folnesics*, o. c. str. 106 Faksimil Nr. 44).

žavaju liniju razvoja te vrste pisma) pa je bio jaki osnov već za pretkarolinšku minuskulu, koja se mogla u Dalmaciji lepo da razvije već u drugoj polovini VIII. v. Poluuncijala, za svećane rukopise toliko se s uspesima Ivana Ravenjanina udomaćila, i imala je toliko snage i uticanja, da se njeni refleksi zapažaju i u onovremenoj, kao i nešto kasnijoj epigrafici¹. Ali ta je vrsta pisma i u Dalmaciji, kao i u ostaloj Evropi prvenstveno služila za liturške, svećanije kodekse, i ona nije mogla da uza svu vrednost splitske škole bude rasadnikom i semenom za spontani razvitak karoline u Dalmaciji. Uza svu prednost, koju je to pismo moglo uživati u jednoj školi, sasvim osobitog, zapravo zvaničnog karaktera; uza sav verovatni import karolinških kodeksa (u vreme dolaženja hrišćanskih, franačkih misijonara), nije ipak mogla ni poluuncijala, a posle nje ni karolina, da izdrži korak sa beneventanom.

Dva, beneventanom ispisana folija, koji su se sačuvali u splitskom tresorskom misalu,² (fol. 211^{ro, vo} i 214^{ro, vo}), fragmenat jednog sakramentara (o tom niže), van svake sumnje su zaostali spomenici i svedoci, tog ranog perijoda beneventane. A nikako ne iz XIII. v., kako su to mislili uvaženi izdavači splitskog i solinskog vodiča.³ A ti su se foliji sačuvali samo jednim srećnim slučajem. Oni su ušli u misal, zaceo već u vreme, kad je misal dospelo u Split, jer sam misal, najverovatnije nije pisan u Splitu.⁴ No jedno je sigurno, da su ta dva folija umetnuta u misal, kao fol. 211. i fol. 214. upravo u Splitu. Verovatno odmah u vreme njegove importacije. Zna se za sigurno, da je u drugoj polovici XII. v. i na početku XIII. (kao i docnije), ali upravo u ovo vreme, u koje je mogao rukopis nastati i dospeti u Split, bilo učenih splitskih arhiepiskopa, koji su bili stranci, a voleli su uvelike knjige.⁵ Učeni Bernardo (1196—1217) zato je najizrazitiji primjer, i on ima „libros plurimos, bonos

¹ O tome u epigrafskoj studiji, koja je u spremanju „Notae Epigraphicae“ s obzirom na najstarije sredovečne dalmatinske napise, posle doseljenja Hrvata. Na to sam upozorio već ranije u „Pitanje pripadnosti“ o. c. str. 16, 19—30.

² Rukopis nema nikakve naročite signature.

³ O. c. str. 104.

⁴ Folnesics, o. c. str. 108, dobro zapaža u opasci, kad kaže: „Nach dem Propr. Sanct nicht in der Diöcese Aquileja und gewiss auch nicht Spalato (S. Doymus fehlt) geschrieben“. Folnesics prema izradi srebrnih pokrova poveza drži, da je rukopis nastao u Italiji. No tek specijalni studij Proprium Sanctorum u splitskom misalu daće verovatno i sigurniji putokaz za njegovu provenijencu. O tome u zasebnoj studiji. Tek onda će se utvrditi, da li je ispravno mišljenje Folnesicsa. Po svemu izgleda, da je Folnesics blizu istini u svome nagađanju.

⁵ Rajnerije, splitski arhiepiskop (1176—1180) bio je veoma bogat, a i veoma učen, a došao je u Split iz Tuscije za kog Toma kaže: „habebat autem Raynerius archiepiscopus uasa argentea non modica, pecunia et indumenta pontificalia pretiosa . . .“ (Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana. Ed. Rački. Zagreb, 1894. str. 71). On, čovek krepostan i veoma obrazovan bez sumnje je sa sobom nosio i svoje knjige, kojih

je van svake sumnje imao. Međutim Toma Arcidakon, kad govori, posle arhiepiskopa Petra Madarina (Petrus Hungarus, 1185—1187), koji je bio također stranac, o arhiepiskopu Petru (o. c. 78—90), opisuje ga kao pravog bibliofila. I on je došao iz Tuscije, a rodnom je bio iz Perugie. Kao učen teolog i opšte obrazovan došao je i na dvor ugarskog kralja Bele III. i bio je odgojitelj njegovu sinu Emeriku (kralj ga je Bela upoznao, kad je došao na dvor s kardinalom Grgurom zbog unošenja imena sv. Vladislava u katalog svetaca). Studirao je pak dugo vremena u Bologni. Za njega izrično kaže Toma: „Bernardus de provincia Tuscie, patria Perusinus, vir litteratus et eloquens“ (o. c. 79), kao i ovo: „Fuit autem Bernardus uir scolasticus; triginta annis et amplius Bononie in scientiarum studiis fuerat commoratus; *habuitque libros plurimos, bonos et pretiosos*“. Ili: „Fecit autem quandam compilationem contra hereticos; composuit etiam librum sermonum“. (O. c. str. 86). Dakle Bernardo, koji je bio arhiepiskopom 25 godina (1192—1217), a imao veze s Italijom, rodinske, kao i naučne, zaceo je i sam doneo u Split knjigâ, ali ih je mogao dati i izrađivati, bilo u Italiji, bilo u Splitu. Ako je po poreklu mogao upoznati beneventanu, to je za dugogodišnjeg studija u Bologni usvojio sigurno karolinu.

et pretiosos“,¹ pa je među te „libros pretiosos“ moguće upravo spadao i lepi misal sa srebrnim, plastičnim pokrovima. Dakako, nije isključena mogućnost, i darovanje tog kodeksa, kad se zna, da XI. i XII. v. daju i zato obilje primera.² A gotovo u svim darovima ima po jedan ili više misala.³ Na ove i slične načine, pored vlastitog rada u skriptorijima, dolazile su i pojedine crkve, manastiri, a i privatnici, velikodostojnici do knjiga, koje su uvek u srednjem veku reprezentovale veliku vrednost.⁴ Ali tako su ih onda sačuvali kroz vekove, i manastiri i crkve. Tako nam se i tumači, kako su pojedini kodeksi iz dalekih pisarskih centara našli mesto svoga čuvanja upravo u Dalmaciji.

¹ Idem.

² 1. Hrvatski ban Stjepan, i carski protospatar, sa svojom ženom Marijom, bogato dariva zardarski manastir sv. Krševana, sa mnogim stvarima, a među njima i sa knjigama: „tres libros missales, unum passionario, tres omelie, duo antiphonaria, duo manicale, psalteria tria, imnaria duo, brebriarium unum . . .“ (Rački F., Documenta, str. 46).

2. U fundacijonoj listini splitskog arhiepiskopa Lovre, kojom se 1069. utvrđuje osnutak ženskog manastira sv. Benedikta, među svim stvarima, koje se manastiru daju na uživanje, spominju se i knjige — dakako darovane. (Rački F., Documenta, str. 77).

3. Čuveni, hrvatski velikaš, Petar Črni, osnivajući i darivajući svoju zadužbinu, crkvu i manastir sv. Petra u Selu (niže Splita), koju je i umetninama ukrasio, „quamque deo permitte studio artificum Compleuimus“ snabdeo ju je sa bogatim darovima. Već u fundacijonoj listini, od 1080., među bogatim darovima spominju se i knjige: „librum missalem . . . librum passionum sanctorum I., antiphonarium I., nocturnale I., psalterium I. (Rački, Documenta, str. 127). A katalog knjiga toga manastira, XI. do XII. v., pokazuje koliko se divno razvijao manastir u tome smeru. I ako je i sam bio bez sumnje beneventanski skriptorij, imao je i knjiga sa drugim vrstama pisma. Naročito se ističe jedan psalterij „cum litteris francigenis“ t. j. pisan karolinom. Taj je kodeks verovatno bio importiran, ili darom (možda baš onaj psalter iz listine Petra Črnoga) ili kupnjom. (Rački, o. c. str. 181.) [Mišljenje A. Posinkovića (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLV. Split, 1922. str. 56), ne mogu prihvatiti zbog razvitka pismenosti u Dalmaciji, kao i prave terminologije, ali još više i zbog brojčanog odnosa sačuvanih kodeksa beneventanskih prema karolinškim (o tome vidi Novak V., Scriptura Beneventana, str. 58 i dalje.)]. Svakako je sigurno da je najveći deo tih manastirskih rukopisa bio pisan beneventanom, i to na domaćem tlu. Jer, brojni naši benediktinski manastiri bavili su se prepisivanjem knjiga, ne samo

za svoje potrebe, nego i za opšte, najviše svetovnog sveštenstva. Ako je pak koji kodeks drugom vrstom pisma pisan dospao u njihovu biblioteku, onda bi se to naročito i istaknulo. A imamo iz severnih hrvatskih krajeva obratne slučajeve. Tamo je od ranije prevladavala karolinška minuskula, a docnije isključivo gotica. I u inventaru metropolitanske zagrebačke knjižnice, kad bi bio koji kodeks veoma star, ili je bio pisan neobičnom, za njih, vrstom pisma, to se znalo i istaknuti. Tako je to bilo učinjeno za jedan beneventanski rukopis; (o tome vidi niže u raspravi VII.).

4. Ali dalmatinske biblijoteke, nisu primale samo kodekse, domaće ili strane, nego ima slučajeva, da i iz njih odlaze u inostranstvo, i opet darivanjem. Kralj Zvonimir, kad je prisegao papi Grguru VII. vazalsku vernost, obdario ga je manastirom Vranom, i celim tresorom, u kome se nalazio i jedan evanđelistar, codex argenteus. (Rački, o. c. str. 104., Novak V., o. c. str. 58. Ovu interpretaciju je usvojio sada i Šišić F., Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925. str. 561).

5. Utemeljitelji crkve sv. Marije Špiljanske, 1189., darivali su je i knjigama: „missale continuum, unum ymnarium et ymnarius mixtus cum psalterio“ (Smičiklas T., Codex diplomaticus, str. 239).

6. A upravo u vreme arhiepiskopa Bernarda, g. 1196., Gregorije, bivši barski arhiepiskop, oporučno dariva manastir sv. Krševana u Zadru, uz sve ostale vredne stvari, i sa knjigama: „cuncta de libris, etiam decretum, missalem (!) ordinis episcopalis atque matutinalium librum, firma donatione uolo habeat predicta cenobium ad honorem dei et meam salutem in domino perpetuam“ (Smičiklas T., Codex dipl. II., str. 282.).

³ Idem.

⁴ Tako se zna, upravo za splitskog arhiepiskopa Hugrina († 1248.), koji je inače studirao u Parizu, da je „emerat enim sibi cum multa quantitate pecunie totum corpus biblie cum comentis et glosis sicut solet legi a magistris in scolis“ (Thomas Archidiac., o. c. str. 202.).

Uzmimo dakle, da je arhiepiskop Bernardo, ili koji drugi od darovatelja dao splitskoj crkvi ovaj misal krajem XII. v., kodeks je mogao biti i u Splitu povezan u srebrne pokrove. Tada su se, što je sasvim prirodno, stavili u kodeks i ostatci najstarijeg misala (zapravo Sakramentara, koji je imao u počecima Splita najveću funkciju kod mise), jer je s njima, očividno povezana tradicija na početke hrišćanskog, reorganizovanog, Splita. A kako su ti foliji došli na mesto u misalu, sa kojim nemaju sadržajne veze, može se samo tako protumačiti, da dotičnik, koji je to učinio (povezivao kodeks), nije znao najstariju beneventanu čitati. A to je bilo još više otežano i time, što su foliji bili oštećeni (vlagom). A i čitalac karoline uvek je teško čitao beneventanu, kao sigurno i obratno.¹ Njemu je bilo samo do toga, da se ti prastari svedoci iz prvih početaka hrišćanskog Splita sačuvaju, sa-državajući više aureol tradicije, nego neku praktičnu važnost za čitanje u crkvi. A Bernardo, učeni biblijofil, upravo je mogao biti taj, koji je imao smisla za takav čin. Da se ova dva folija sačuvaju u tome smislu, na taj način već od iskona, moguće je samo tamo, gde je beneventana bila u ceni, i imala tako veliku tradiciju, i kroz XII. i kroz XIII. vek. Malo je verovatno, da su ova dva folija beneventane importovana, odmah i zajedno sa čitavim misalom, i već u Italiji, kod postanka misala ušli u njega. A upravo model plastičnih srebrnih pokrova upućuje na Dalmaciju, a i na Split kao na mesto gde se moglo naći uzora i shema, u stilu i kompoziciji za njihovu izradu. Zato je i Split upravo mesto, u kome je misal dobio one svoje sadašnje pokrove. (Vidi o tom niže.)

* * *

Rukopis, misal splitski, ima svega 216 folija + III prazna. A ova dva beneventanska folija jesu pridodata već pri kraju knjige, t. j. kao fol. 211 i 214. Već i sam taj položaj, a još i više nesuvislost teksta dodanih folija sa onima misala XII. v., najočividnije govori, da su ta dva folija dodana samo iz nekog specijalnog poštivanja velike starine kao i neke čuvenosti koju su oni iz te starine sa sobom poneli i sačuvali. A to je u Splitu moglo da bude kao spomen na ono staro doba, kad je Ivan Ravenjanin obnovio u Splitu i solinsku hierarhiju. Splićani su dokazali, da su voleli legende i legendarne elemente, povezane sa starim rukopisima, kojima su pridavali naročiti značaj i istoriju postanka.² Svakako su u splitskoj crkvi priznavali barem starost tim ostacima, i sa svojim novim lepim misalom, sačuvali im spomen do današnjih dana. Rukopis je povezan u srebrne pokrove s lepo izrađenim detaljima. Na prvoj korici je prikazan Hrist, sedeći na prestolu i blagosiljajući. Na posljednoj je Hrist razapet na krstu a pod njim sv. Ivan i Marija, mati njegova³. Važno je, da je na prednjoj korici pored glave Kristove, s jedne strane abrevijacija \overline{IHS} a s druge $\overline{XP̄C}$. Nad krstom, na drugoj korici, na pločici napis \overline{IHS} NAZARENVS REX IV-DEORVM. Jasno je kad se pogleda, u riznici splitske crkve, na stariji Evandelistar XI/XII (karol. minuskulom), a povezan u divne srebrne korice, da je ovaj misal, odnosno graver misala imao svoj uzor u Evandelistaru XI/XII.⁴ Na tome pokrovu, jasnom vizantiskom, grčkom radu, imaju i čisto grčke abrevijacije \overline{IC} i \overline{XC} . Očividno je, da je kompozicija misala u kome su sačuvani fol. 211 i fol. 214 imala svoj uzor u splitskom rukopisu, (jer, ja držim, da je Evandelistar, Folnesics N° 44, verovatno nastao u Splitu, a sigurno bio povezan u njemu), to se logično može mirno uzeti,

¹ Novak V., o. c. str. 18—19. n. 6.

³ Folnesics, o. c. str. 108.

² Novak V., „E. S.“, str. 6—12.

⁴ Folnesics, o. c. str. 104, 105. Faksimil.

da je stariji splitski Evangelistar XI/XII v. bio uzorom graveru poveza splitskog misala XII v. Ili dalje, misal splitski, ako je i nabavljen i donesen iz inostranstva, on je nesumnjivo povezan u Splitu. Jer, pismo jednog i drugog kodeksa znatno se udaljuju, dok povezi ukazuju na svoje srodstvo. Znači, da su fol. 211 i 214 mogli ući u misal u vreme povezivanja misala u XII. v.¹ Svakako bi se moglo zaključiti da je romanski odgojeniji graver misala već u abrevijaciji pod istim zakonima uticaja, kako je to i inače u rukopisima slučaj².

Pismo misala je karolina sa ponešto akcentiranom oštrinom, koje je dakako pod uticajem gotice, u njenom početnom formiranju.³ Da je oštrina pisma još više izražena bio bi to vrlo lepi primerak karoline-gotice, ovako je više karolinško-minuskulnog značaja. Tekst molitava, ubeleženih na fol. 211 i 214 jesu iz Proprium missarum, De tempore⁴, dok tekst na fol. 210 (dakle karolinške minuskule) jesu oracije za blagoslov vode i soli (redovno u Ritualu), a na fol. 212 (dakle iza beneventanskog fol. 211) jesu „novem benedictiones“ za lekcije u brevijaru. I to fol. 210°; a na fol. 212° ovo isto, transkribovano lepim humanističkim kursivom XVII. v.⁵ Fol. 213 je prazan, bez teksta, 214 beneventanski, a dalje do kraja opet prazno. Da je dotični, koji je uvezao ova dva beneventanska folija u misal bio slabo upućen u čitanju beneventane, naročito ovog drugog folija, vidi se i po tome, što je ta dva folija, koji su zapravo jedna celina, i ako ne predstavljaju kontinuirajući tekst⁶, rastavio sa praznim 213 folijem. Iza 214. folija sledi 215, i opet prazan.

Veličina tih dvaju folija je ista kao i misala 153 × 231 mm. Fol. 211 i 214 jesu pergamentni, lepo izrađeni, i ne tako debeli kao oštali foliji misala. Fol. 211 je bolje ušćuvan od fol. 214. Zacelo, već u XII. v. bio im je ovakav izgled. Najviše su stradali od vlage, a 214 ima i lakuna, jednu veću, i dve manje. Izgleda, da je veličina tih folija bila ranije, pre uveza u misal, nešto veća. Povez je u XVII. v. opravljan, pa se to zapaža i na srebrnim pokrovima. No tekst na rubovima nigde nije usled toga oštećen. Foliji su (ro i vo) ispisani, na svakoj strani sa 29 reda, na neobojenim linijama, učinjenim oštrim, šiljastim, predmetom. Pisar je pisao ceo tekst preko čitave strane; ne u stubovima. To također govori za veću starinu rukopisa u ranoj minuskuli. (Vidi str. 168—171 sl. 1—4).

¹ Sam Folnesics, o. c. str. 108 kaže: „Die Deckeln ergaben sich als eine abendländische Interpretation des byzantinischen Schemas, wie es uns in Hs. 44 entgegentritt“. Splitski evangelistar ukazuje na jasan grčki uticaj, ali latinska slova na posljednjem pokrovu, kao i stara provenijenca splitska, upućuju upravo na Dalmaciju, odnosno, na Split, kao na mesto postanka. A to, indirektno, ne poriče ni Folnesics, o. c. str. 105: „Die Deckeln sind eine feine Arbeit unter direktem griechischen Einfluss. Eine Entstehung in Griechenland selbst wird durch die lateinischen Beischriften unwahrscheinlich. Alter Besitz von S. Doymus.“ Da je doista povez sa srebrnim pokrovima mogao nastati u Dalmaciji, pa j u Splitu, zaključujem, pored pomenutih sugestija koje daje povez splitskog evangelistara (Ms. 44), još i prema arheološkim rezultatima M. Abramića, koje je izneo u svome predavanju na drugom

internacionalnom vizantološkom kongresu u Beogradu 15. IV. 1927. (Byzantinische und unter byzantinischem Einflusse entstandene frühmittelalterliche Reliefs in Dalmatien). Jedan kameni relief ukazuje na frapantnu sličnost, u stilu i kompoziciji, sa povezima splitskog evangelistara. Očevidan znak, da je upravo u Dalmaciji izradivač poveza splitskog misala mogao naći svoje uzore, na srebru i kamenu.

² Traube L., *Nomina Sacra*, München 1907. str. 157.

³ Folnesics, o. c. str. 108., zove pismo „Vorgotische Minuskel, von zwei Händen promiscue geschrieben“. Svakako je mladi rukopis od Evangelistara XI/XII (o. c. Nr. 44).

⁴ Detaljnije niže.

⁵ Sa potpisima: Georgius de Marulis, i Rogerius de Caput Grosso.

⁶ Niže detaljan prikaz teksta, koji mi je uspelo potpuno tačno odrediti.

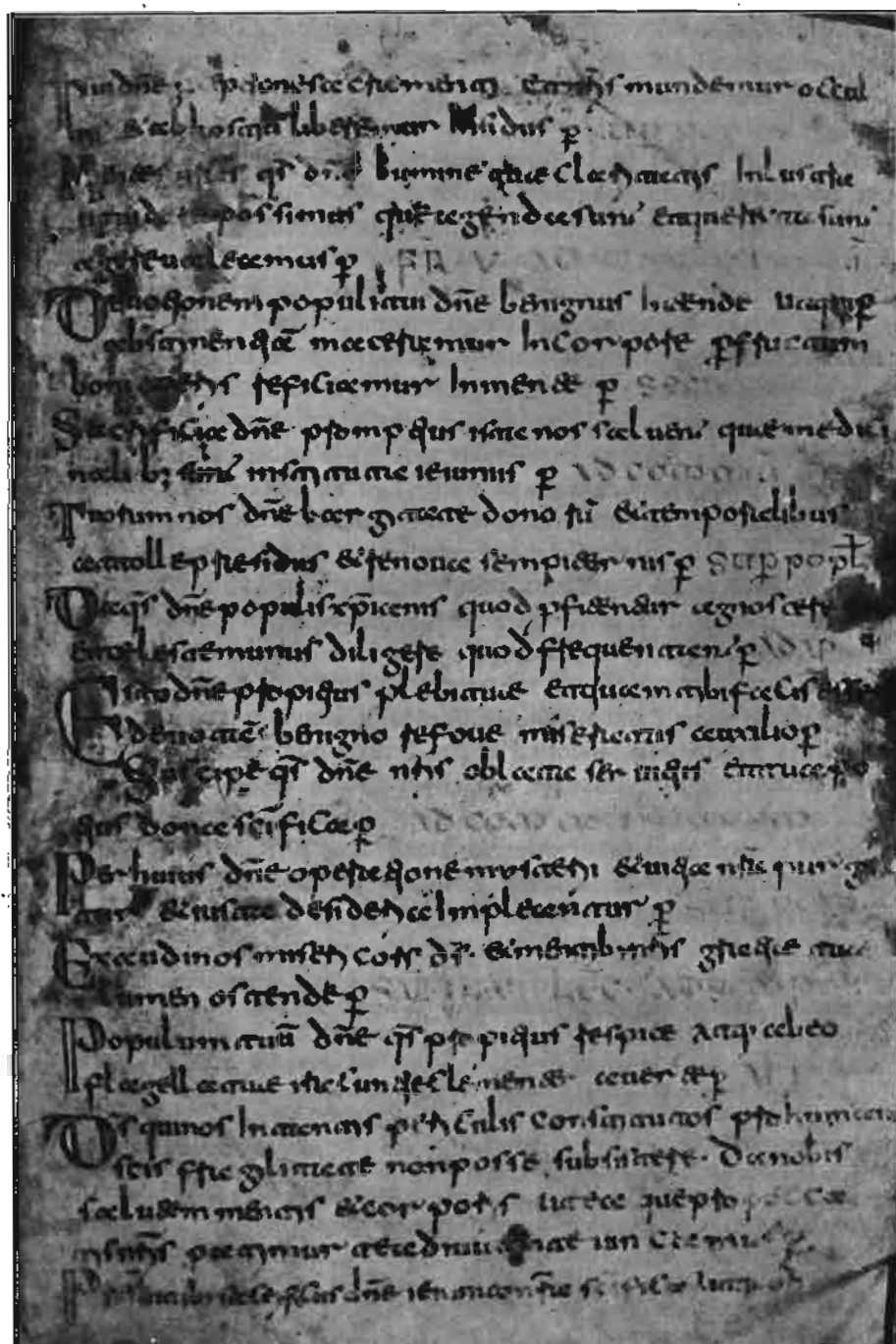
Morfološka karakteristika fol. 211 i 214.

Morfološke karakteristike pojedinih slova, nakon detaljne analize, daju interesantne rezultate, s obzirom na vreme postanka. Već *conspectus generalis* odaje stari karakter beneventanske minuskule, iz veoma rane faze njenog razvoja. Istina, izvesna skladnost ređanja i pisanja pojedinih slova, i čitavih reči i rečenica, ne bi, tu već prilično lepo i jasno formiranu minuskulu stavljalo u početak najstarijeg perijoda. Ali detaljna analiza utvrđuje, da su fol. 211 i 214 nastali svakako u fazi najstarijeg perijoda iza koga počima formacija beneventane. I to, iz onog perijoda, kad su produkti ove južnoitalske minuskule, a onda i dalmatinske, u mnogome slični sa istovremenim produktima iz severne Italije. A to samo zbog istoga izvora, mlađeg rimskog kursiva. U toj minuskuli mogu se nagoveštati arhaiski elementi, koji su zaostali u formirajućoj minuskuli usled uticaja koji su neosporni bili u Dalmaciji. Upravo u to prvo vreme, krajem VIII. i u IX. v. A to je uticaj franački. Franački uticaj ne samo minuskule Karla Velikog, nego i minuskule prekarolinške; minuskule koja je vezivala merovinšku epohu sa karolinškom. A taj je uticaj verovatan na terenu, preko koga se razlio i val franačkih misijonara, koji su bili u drugoj polovici i krajem VIII. v. avangarda političkim interesima i ekspanzivnosti Karla Velikog. Zato je Dalmacija upravo ono područje na kome su se mogli taložiti svi ti uticaji, a i njihovi efekti, koje onda zapažamo kroz prizmu gledanja i analiziranja ovakvih sačuvanih retkih ostataka. Iz svih tih analizovanih detalja može se nagoveštati, da je beneventana proživljujući i u Dalmaciji perijod formiranja i neustaljenosti imala da izdrži uticaje, kojih se u prvo vreme nije mogla otresti. Slučaj je to i kod beneventane Italije, pa to nimalo ne umanjuje bijološku snagu i vrednost dalmatinskoj beneventani, koja nakon neustaljenosti (blagodareći monaškom prilivu iz matice benediktinskog reda, iz Monte Cassina, središta i žarišta beneventane) može da formira svoj čisti, samostalni, i u pojedinostima individualni tip, i njegov petovečni razvoj. Ovako je to i u južno-italskoj minuskuli u drugoj polovici VIII. v., koja baš zbog toga, pre izrazitog individualizovanja u Monte Cassinu ima zajedničku fizijonomiju srodnosti glavnih morfoloških elemenata, izvajajući ih iz mlađega rimskog kursiva, ili još jasnije, iz italjskog polukursiva i kursivne minuskule².

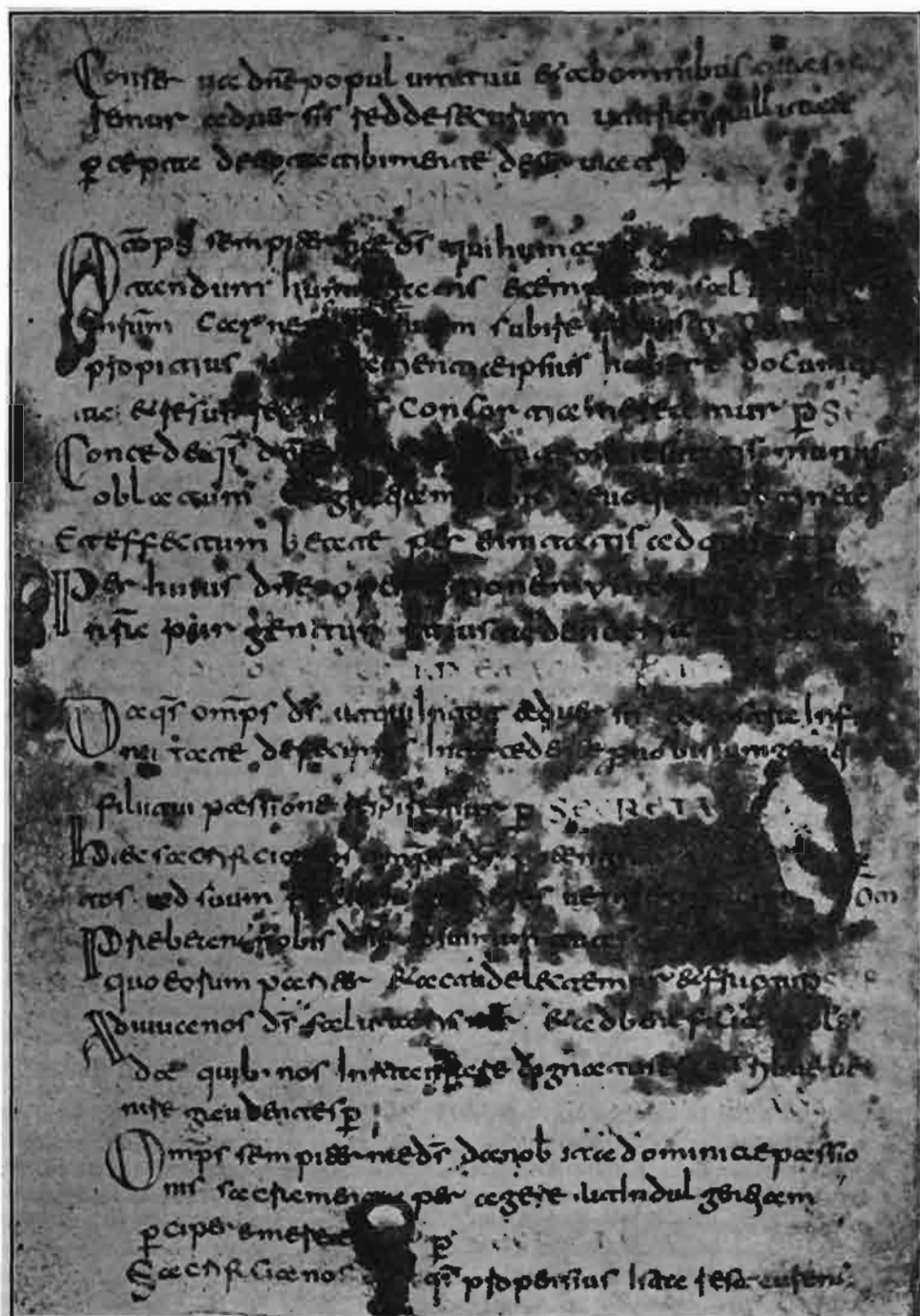
¹ O tome je najsigurniji dokaz splitski evanđelistar (*Evangelium Spalatense* krajem VIII. v.). Vidi Novak, „E. S.“ o. c.

² Gledišta na pojav i početni razvoj minuskule, raznih tipova takozvanog merovinškog pisma, pa naročito na pojav karoline, i njeno početno ishodište, — dakle uopšte na stadije minuskule pre karoline, u modernoj su paleografiji podeležena. Znak od kolike su važnosti, ali istovremeno, koliko su razlozi mišljenju jedne i druge strane bazirani, očividno, i na zajedničkim elementima, iz kojih su se na kraju pojavila takozvana nacionalna pisma i karolina I međusobni uticaji, savremeni, ali i oni tradicije, i u novim formacijama, jasni su. Od Sickela pa do najnovijih radova, to pitanje još nije ušlo u potpuno jasnu i prečišćenu formu. Da se vidi od kolikog je značaja za paleografiju ovo važno i

zamršeno pitanje valja samo ogledati seriju rasprava, koje valja ogledati, ako se hoće imati jasne poglede u razvoj minuskule u VIII. v., od Sickela do Schiaparellija. Sickel Th., *Acta regum et imperatorum Karolinorum*. Wien 1867., str. 290 i d.; Isti, *Das Privilegium Kaiser Ottos I. für die römische Kirche vom Jahre 962* (1883); Isti, *Prolegomena zum Liber Diurnus*. (Sitzungsberichte d. W. Ak. d. Wissensch. Bd. 117, 7 Abh. 1889; Delisle L., *Mémoire sur l'école calligraphique de Tours au IXe siècle*, Paris 1885; Federici V., *L'antico evangelario dell'Archivio di S. Maria in via Lata*. (Archivio della R. Società Rom. di storia patria, XXI.) 1898, str. 121; Giorgi J., *Apunti intorno ad alcuni mss. del Liber Pontificalis*. (Archivio d. R. S. R. d. storia patria, XX) 1897, str. 249; Beer R., *Monumenta paleographica Vindobonensia I*. Leipzig 1910. str. 52—68;

Sl. 1. Najstariji splitski sakramentar, fol. 211ro.

Sl. 4. Najstariji splitski sakramentar, fol. 214vo.

Prema tome, Dalmacija je, sa svojim papirosima,¹ sa trogirskom pločom i marginalijama u Splitskom evanđelistaru², kao i sam „E. S.“³ kako nas ti svedoci uveravaju, imala obilje snage i vitaliteta za razvoj minuskule pre izrazitih pojava beneventane i karoline.⁴ A kao prvi izdanak, nove, izrazite beneventanske minuskule, doduše iz prvog njenog perijoda, jesu fol. 211 i fol. 214 u splitskom misalu. Jer u kursivnim marginalijama poluuncijalnog E. S. zapaža se, da je u tom dnevnom, običajnom pismu bilo i minuskulnih elemenata, koji jasno naginju k osobitostima, iz kojih su se razvijali, i razvili, elementi minuskule prekarolinške epohe. A sve je to bilo očevidno i dobro poznato onima, koji su se u Dalmaciji bavili pisanjem knjiga, i

Lindsay W. M., The Bobbio scriptorium. (Zentralblatt f. Bibl. XXVI. 1909). Lindsay W. M., The old script of Corbie (Revue de bibliothèques, XXII) 1912, str. 405–429; Lindsay W. M., The Laon az-Type. (Revue d. bibl. XXIV) 1914, str. 5–27; Lindsay W. M., Notae Latinae. Cambridge 1915; Lindsay, W. M., The Letters in early latin minuscule. (Paleographia Latina I. 1922.) str. 7–61., Lindsay W. M., The Farfa type. (Pal. Lat. III. 1924.) str. 49–51. Lowe E. A. (Loew), Studia Paleographica. (Sitzungsberichte d. K. Bayer. Ak. d. Wissensch. Phil.-Hist. Kl. 1910. 12 Abh.); Lowe E. A., The beneventan script. Oxford 1914; Lowe E. A., [ocena Lindsay-Liebertovih teza iznesenih u Pal. Lat. I.] u The Classical Review. XXXVII. 1923, str. 136; Mentz A., Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern. Leipzig 1920., str. 112; Liebart P., Some early script of the Corbie scriptorium. (Pal. Lat. I. 1920.), str. 61 do 66; Lehmann Paul, Ein Basler Fragment des Nordfranzösischen Az-Typus (Pal. Lat. II. 1923), str. 56–60. Tafel S., The Lyons Scriptorium. (Pal. Lat. II. 66–73; IV. 40–70, 1923–1925); Lauer Ph., La réforme carolingienne de l'écriture latine et l'école calligraphique de Corbie. (Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscr. et Bel. Lett. XIII. 1924); Steinacker H., Zum Liber Diurnus und zur Frage nach dem Ursprung der Frühminuskel (Miscellanea Francisco Ehrle IV) Roma 1924., str. 105 do 176.; Bouard A. de, La question des origines de la minuscule caroline. (Pal. Lat. IV. 1925), str. 71 do 82; Schiaparelli L., Il codice 490 della biblioteca capitolare di Lucca e la scuola scrittorica Lucchese. (sec. VIII–IX). Contributi allo studio della minuscola precarolina in Italia. Roma 1924 (Studi e testi 36); Schiaparelli L., Note paleografiche. A proposito di un recente articolo sull'origine della minuscola carolina. (Arch. St. It. S. VIII. vol. V. Firenze 1926). Najbolji sintetički prikaz svih spornih pitanja i glavne vidike, koji se daju naslućivati posle svih tih studija, ima moderni paleografski

udžbenik, Lehmann P., Lateinische Paläographie bis zum Siege der karolingischen Minuskel. (Einleitung in die Altertumswissenschaft —; Gercke-Norden I/10, Leipzig 1925) Naročito poglavlje 3. Die vorkarolingische Minuskel Frankreichs und Italiens (str. 59–63) i 5. Die karolingische Minuskel (str. 64–68).

¹ Marini G., I papiri diplomatici. Roma 1905., str. 121, 207. br. 78 i 143.

² „E. S.“ str. 73–74.

³ Idem.

⁴ Kad sam u „Scriptura Beneventana“, str. 34, govorio o razvoju beneventane u Italiji, zapravo o njenom pojavu i ishodištu, i ujedno dao opšti dijagram razvoja u Italiji i Dalmaciji, ustvrdio sam, da joj je genetički prethodila „početna južno-italska minuskula“ od VI–VIII. I to je pismo ono, koje se zove kursivna poluuncijala, ili mladi rimski kursiv, ili kaligrafirani kursiv, ili polukursivna minuskula, ili prekarolinška minuskula sa jakim kursivnim elementima, t. j. sve ono, što je u Italiji i Francuskoj prethodilo minuskuli VIII./IX. veka. Šta više, i samu poluuncijalu, voljan je Wattenbach (Anleitung zur lateinischen Paläographie. IV. Aufl. Leipzig, 1886, str. 27) s mnogo opravdanosti da je naziva prekarolinškom minuskulom, i to zato, da kronološki fiksira prelazni tip pisma pre čiste minuskule. I doista, sva su ta pisma, više ili manje, već sa jakim i izrazitim minuskulnim elementima, ali istovremeno i sa reminiscencama na kursiv. Tako sam i ja (o. c. str. 34) sav taj skup prelaznih tipova, u kojima je i kursiv jak, nazvao početnom školom južno-ital. minuskule — koji je identičan s onim severne Italije. Zato, da se tako shvati ovo mesto u „Scriptura B.“ ne bi se izvodili krivi zaključci o tome (kao na pr. uvaženi Alfonso Gallo, u recenziji o mojoj „S. B.“ u „Rivista Storica“, XLIII. N. S. str. IV. Fasc. 1926. str. 40–45). U tom mom naziranju biće potvrde i u Lehmannovoj sintezi (Lateinische Palaeographie, str. 50, 59–63, 65.) o tim prelaznim stadijima, u razvoju od gotovo dva veka.

listina. A ovo malo, što je od njih sačuvano, paralelno ide sa rezultatima, koje takve i slične pojave daju modernom paleografu ispravno gledanje na razvoj pisma u njegovom celokupnom rasezanju, ali i sa svim specijalnim osebinama, uvetovanim skladom regionalnih uticaja. Ili jasnije, ovo malo fragmenata, raznih vrsta, tipova, pisma u Dalmaciji, kursivnog, polukursivnog, poluuncijale, najranije beneventane, i karoline (IX. v.) podupire opštu modernu tezu o raznovrsnim silama, koje su formirale, prekarolinšku minuskulu, kao i beneventanu i karolinu.¹

Na fol. 211 i 214,² ima izrazite beneventanske karakteristike i takvih, koje su očevidno živi relikti iz starije epohe prekarolinškog tipa pisma, pa se već i zato genetički vezuju sa tom najstarijom epohom. A ta je za beneventanu VIII./IX. v. I opet, upravo političke i kulturne prilike u Dalmaciji, u drugoj polovici VIII. i na početku IX. v., mogu biti najistaknutijim svedokom za ovakav pojav, svojstven S. S-u. A u taj period pada i postanak S. S., jer u njemu su već jasno izražene karakteristike, morfološke i estetske, kontrastne kursivu i polukursivu (italskom) VIII. veka. U S. S. je već reprezentovana fizijonomija beneventane, iako analiza ne može mimoći karakteristike srodnosti sa minuskulom južne, ali i severne Italije. S. S. ima srodnosti, u conspectusu i detaljima, i sa najstarijim primerima minuskule u Monte Cassinu, iz g. 779³ i sa lepim primerom minuskule iz Bobbia, iz početka IX. v. (823—840).⁴ Conspectus generalis je po tipu i po vremenu između ova dva rukopisa. Od prvoga je kaligrafskiji, a od drugoga teži. I zato, može i conspectus generalis datirati rukopis sa VIII./IX v., dok detaljna analiza više približuje S. S. osmome, nego devetom veku. Prema opštem izgledu, a pogotovo prema detaljnoj analizi S. S. je vremenski veoma udaljen od dosad poznatog najstarijeg dalmatinskog beneventanskog fragmenta.⁵

a

Slovo *a* u S. S. je tipično za gore rečenu tvrdnju, i ujedno je važan kronološki kriterij. Ono je formirano iz dva konsektivna *cc*, koja se na osnovnoj liniji spajaju. Drugo *c* je po koji put formirano sa dve gotovo geometrijske crtice $<$, ili je prekinuto, a na vrhu ima sitni, nešto podebljani savijutak, prema dolje. Po koji put su i oba konsektivna *c* formirana sa ovako prelomljenim, oštrim crticama. Ovo, kao da naslućuje, na nekadašnje veze, prethodnika S. S-a, sa franačkim rukopisima, koji imaju takve izrazite karakteristike.⁶ Ova srodnost sa franačkim rukopisima (*a* i listinama), može da ima osnova i u spomenutim, živim, političkim i kulturnim odnosima Dalmacije i Franaka (VIII./IX. v.). Jednom se javlja i uncijalno-karolinško *a* unutar teksta (ne na kraju retka, niti reči), pa može i to da bude putokazom

¹ Vidi napred str. 162—167.

² Zvaću kraće S. S. = Splitski Sakramentar. Sacramentarium Spalatense. Da su to doista fragmenti jednog Sakramentara, koji se sačuvao u Splitskom misalu, videće se niže iz tačno određenih molitava, koje se nalaze na ta dva folija (211 i 214).

³ Steffens Fr., o. c. T. 42a Tabula Paschalis, pisana u Monte Cassinu, nije još tako kaligrafski izrađena, kao S. S., zato je i S. S. nešto mladi.

⁴ Steffens Fr., o. c. T. 68, dela Izidora Seviljskog.

⁵ „Epistola s. Pauli ad Philip.“, „Script Benev.“, str. 67—68, T. 1.

⁶ Lehmann P., o. c. str. 60. Steffens Fr., o. c. T. 25a, 42a. Jako je to izraženo, otvoreno a sa jačim savijutkom drugog dela slova *a*, i u listinama franačkih vladara Pipina Karla V. Steffens, T. 40. 41. U najstarijem montekasinskom rukopisu od 779 nije ipak tako jasno i oštro drugi deo izražen (Steffens o. c. T. 42.)

za zonu postanka S. S., jer se karolinško a javlja tek onde, gde je bilo uticaja karoline. Svakako je u tome genetski znak uticaja, koji je zajednički Italiji i Dalmaciji. A Dalmacija je i u tome teren, na kome su se i jednako žestoko sukobila ova dva razna suprotna tipa pisma, iz kog je sukoba izašla beneventana pobednicom. No uza sve to, i do kraja života beneventane, beneventanska minuskula nije jedina vladala Dalmacijom, pa je i na sebi dala osetiti uticaje te simbioze ne samo u početku beneventane, nego i na kraju njenog života¹. Slovo *a* rado se vezuje sa predidućim slovima, *g*, *r*, *t*, stvarajući ligature *ga*, *ra*, *ta*.

Kad se uporedi ductus slova *a* u S. S. sa onom montekasinskom uskršnjom pločom², t. j. oštrina drugog zavojitog poteza u S. S. sa oblinom montekasinskog tipa, onda se može S. S. datirati sa kojim decenijem docnije, no svakako ne dalje od prelaza osmog u deveti vek.

Rubrike i versalija (mali inicijali) jesu majuskulna i uncijalna. I ova uncijala, s izvesnim ukrasnim potezima odaje VIII./IX. v.

b

Slovo *b* je poluuncijalnog oblika. Ravna, dosta duga os svršava na osnovnoj liniji s lukom, koji nije zatvoren, te se ne prislanja uz os. To je svakako jedan od kriterija da S. S. pripada grupi starijih beneventanskih rukopisa³. Majuskulno *B*, u rubrici, ima uz vertikalni potez, na vrhu i na dnu, sitni ukrasni potezić.

c

Slovo *c* ima najčešće dvostruki oblik (kao okrenuta brojka 8). Ali često dolazi i običan oblik. Dvostruki oblik malo je nagnut na desno, i to svojim gornjim zavojem. Gornji je zavoj čas manji, čas veći. Ova neustaljenost u formiranju ovog, kao i drugih slova sa produženom osi, pripada ranom perijodu pisma. U rubrikama ima *c*, jednostavan oblik, a kod inicijala zavoj s unutrašnje strane ima vertikalne crtice, između kojih je obojen prostor.

d

Slovo *d* ima uncijalan oblik sa podosta produženom, savinutom, osi. Tek jednom se javlja karolinško *d* (i opet uticaj kao i kod slova *a*), ali i u skraćenici *dne* (*domine*). Inače tu reč pisar S. S-a skraćuje i s uncijalnim *d*, ali tad pokratnu crticu piše nad slovom *n*: *dñe*.

Inicijali su uncijalni, učinjeni paralelnim konturama, dok je prostor među njima obojen. Zavoj se savija sasvim uz vrh slova, s ukrasnim završetkom. Zavoj, krug, što ga čini donji deo slova, s unutrašnjih stranica seku dve crtice, a taj je prostor obojen. Jednom, iznimno, javlja se kapitalno *D*. U rubrikama dolazi jednostavan uncijalni oblik.

e

Slovo *e* je tipična kursivna baština. I ono je kao i slovo *c*, čas veće čas manje. Već prema veličini gornjeg zavojaja, koji se zajedno sa donjim, nagnje na-desno. Donji zavoj nije zatvoren. Spojna, poprečna, crtica je dosta produžena, kad

¹ Lowe E. A., *The beneventan script*, str. 133. ³ Novak, „S. B.“, str. 25.

² Steffens Fr., T. 42a.

je slovo *e* na kraju reči. Inače se uvek spaja sa slovom koje iza njega sledi, šta više i sa *a*; *e* dodiruje duge osi slova *b*, *f*, *l*, *s*. Sve je to relikat iz polukursiva, dotično kursiva.

Inicijalno *E* je uncijalno, ukrašeno na krajevima sitnim trokutima sa vlaknatim završetcima, a veliki zavoj, kao i kod slova *e*, seče s unutrašnje strane poprečna crta, između kojih je prostor obojen. Jednako su punktirani konturirani trokuti. U rubrikama je *e* uncijalno, ali i poluuncijalno. I to je znak vremena, kad je poluuncijala na izdisaju (VIII. v. ex.).

f

Slovo *f* je poluuncijalnog oblika. Duga os spušta se duboko ispod osnovne linije. Zavoj se lepo savija nad poprečnom crticom koja je redovno povučena u sredini između osnovne i prve gornje linije. Ovo je pojav u rukopisima najranijeg perijoda, kao i dekadanse.

U rubrikama je *F* majuskulno, s ukrasnim crticama na gornjoj i srednjoj poprečnoj crtici.

g

Slovo *g* je direktno preuzeto iz poluuncijala, odnosno polukursiva. I gornji, manji, kao i donji, veći, zavoj jesu potpuno otvoreni. Donji više od gornjega. Donji zavoj je sasvim pod osnovnom linijom. Rame (desno) vezuje se sa svakim slovom koje je iza njega, odajući time svoju nedavnu kursivnu tradiciju, ne mogavši se tako od nje lako otresti. Vezuje se i sa slovima *m*, *n*. I to je znak ranih perijoda. Sem toga gornji zavoj ne podudara se uvek s imaginarnom gornjom linijom.

U rubrikama i među inicijalima nema nijedno majuskulno *G*.

h

Slovo *h* ima dugu os jednake debljine uz koju se prisanja i-crtica s odsečenim svršetkom na osnovnoj liniji. Znak ranog perijoda. Majuskulno *H* je uncijalno sa desnim izrazitim zavojem, koji se savija prema vertikalnoj osi od polovice. Učinjena je, i glavna os, kao i zavoj u konturama, a prostor je među njima obojen. U rubrikama ima uncijalno *H* na vrhu, kao i na dnu osi ukrasnu crticu, a zavoj svršava ukrasnom točkom. I opet znak, dekadentne uncijale krajem VIII. v.

i

Pisar S. S-a upotrebljavao je oba oblika slova *i*, *I*-longa, i *i*-brevis. No on se ne drži pravila, koja su važila za uporabu ovih dvaju oblika, što je znak da rukopis pripada prvomu perijodu, kad je vladala još dosta česta nestalnost i neustaljenost tih pravila¹. On piše *iracundiae* (*r* je kratko), *ita*, *instituta*, *iusta*, *iustitia*, *ieiunium*, *huius* sa *i*-brevis, a *ista* sa *I*-longa, mesto obratno. Ova jaka nota nestalnosti, koja se zapaža i u uporabi asibilovanog, i neasibilovanog *ti*, sugestivno datira rukopis S. S. sa početkom prvog perijoda beneventane². Tako u ligaturi *fi* i *li* nema produženog oblika enklitičkog *i*³.

¹ Lowe E. A., *Studia palaeographica*, München 1910. (o. c.).

² Novak V., o. t. str. 27, 32.

³ Vidi str. 180.

Među inicijalima nema nijednog slova *i*, a u rubrikama, začudno, nema na dnu os slova ukrasne crtice, koje se mogu zapaziti kod svih majuskulnih slova na krajevima. Ukrasna je crtica samo na vrhu slova.

k

Slovo *k* u sačuvanom delu S. S. ne dolazi ni jedamput.

l

Slovo *l* veoma naliči dugome *-i*, tek se na osnovnoj liniji sasvim neznatno savija nadesno. Os slova je jednake debljine (kao i kod slova *b*), i ono je najduže. Znak ranog perijoda beneventane¹.

Među inicijalima nema slova *l*, dok u rubrikama majuskulni oblik ima na vrhu vertikalnog pravca ukrasnu crticu, a na svršetku horizontalnog, malo savinutog na osnovnoj liniji, sitni odsečeni savijutak prema dole. Oznaka vremena, za koje govore i ostali kriteriji minuskule.

m

Slovo *m* ima običan oblik, sastoji se iz tri *i*-crtice, spojene međusobno na vrhu. Poslednji potez savija se, jedva primetno, nadesno, ili što je češće, sasvim odsečeno. Prvi i drugi potez jesu odsečeni na osnovnoj liniji. Isti pojav i kod najstarijeg montekasinskog rukopisa². Sva tri poteza nisu jednake veličine. Redovno je prvi nešto niži, a po koji put treći vrh. Zaostaci kursiva.

Majuskulno *M* među inicijalima je kapitalno, formirano s udvostručenim potezima, između kojih je obojen prostor. U rubrikama je *M* uncijalno s osobito izraženim zavojima, desnim i levim, koji ili dodiruju srednji, vertikalni potez, ili stoje od njega nešto udaljeni, stvarajući otvorene lukove. Desni zavoj ima na kraju ukrasnu točkicu, a i osnovni pravac kojiput svršava s ukrasnom crticom. Oznaka za uncijala VIII. v.³

n

Slovo *n* je na isti način formirano kao i slovo *m*, tek sa dve *i*-crtice. Kao i kod slova *m*, prvi potez je koji put kraći. Oznaka ranog, neustaljenog, perijoda.

Majuskulnog *N* nema među inicijalima, a u rubrikama vrhovi vertikalnih poteza imaju čas sitne, jedva primetne, čas razvijenije ukrasne crtice. Na dnu prvi potez svršava nadesno odsečeno, uvek na osnovnoj liniji, a bez ukrasne crtice.

o

Slovo *o* ima, pored svog redovnog uncijalnog oblika, karakteristike koje jasno govore, da su na njemu zaostali tragovi nedavnog kursiva, odnosno polukursiva, iz kog se postepenom evolucijom izradio tip predstavljen u S. S. To jest, čisti je oblik slova *o* u S. S., sa vlaknatim završetkom povrh spoja na vrhu, koje je vlakance, ili zavojiti potezić zaostao od nekadašnjeg ukrštavanja zavoja vrha, i imao kursivnu funkciju, da spaja slovo *o* sa slovom koje je bilo pred njime ili iza njega,

¹ Novak V., o. c. str. 32.

² Steffens Fr., o. c. T. 42a.

³ Chatelain E., *Uncialis scriptura codicum latinorum novis exemplis illustrata*. Paris I. 1901. Steffens Fr., o. c. Einleitung, V.

stvarajući tako brzi, kursivni ductus spajanja slova. U S. S. ima redovno spojeno ro, a spajanja: om, on, op i to, nisu redovna, iako poneki put jasno ukazuju na kursivno poreklo. Ali slovo o ima i samostalno po kojiput ovu sitnu petlju, odajući tako svoje jasno poreklo, ali i srodnost s izvesnim tipom polukursiva, koji je tako lepo reprezentovan u takozvanoj merovinškoj, ili bolje prekarolinškoj minuskuli¹, kao i u listinama franačkih vladara, u diplomi Pipinovoju od 760², Karlovoj od 781³, u sangallenskoj listini od 782 (privatno-pravnoj)⁴, sa veoma sličnim elementima, koji podsjećaju na S. S., kao i u drugoj jednoj listini iz 798⁵, koja još više odgovara spomenutim osebinama S. S. Sve ovo, važan je kriterij s jedne strane za vreme postanka S. S., ali još i više od značaja za uticaj formiranja grafičkog tipa reprezentovanog u S. S. Za ovo je i opet Dalmacija teren, na kome su mogući ovakvi spoljni uticaji, importovani ili već i udomaćeni, krajem VIII i početkom IX. v. Dakako ti uticaji ne moraju biti direktno franački, nego možda već i retortizovani u severoitalskom polukursivu, ili severoitalskoj najstarijoj minuskuli. A sa severnom Italijom ima Dalmacija, još i pre odnosa sa Montecassinom i celom južnom Italijom, nepreporne odnose, naročito u vreme rekonstrukcije solinske hijerarhije, upravo krajem VIII. v.

Majuskulno O formirano je sa udvostručenim potezima, i prostor među njima je obojen.

p

Redovan oblik slova p već je izrazito kaligrafiran, preuzet iz kursiva, odnosno polukursiva, (koji su ih opet preuzeli iz kapitale i uncijale). Ma da ima svoj kursivni zaostatak na vrhu stabla, na levoj strani, ipak je ovo slovo uvek individualno, posve minuskulno, i ne vezuje se u jednu ligaturu sa slovima koja su pred njom. Tek kad je pred njim slovo s vezuje se p u ligaturu i ta je tad sasvim kursivnog izgleda, (ali to nije redovno). Iz tog se vidi, da je u S. S. zapaženo nastojanje pisara koji hoće da se emancipira što je više moguće od kursiva, ma da je to još uvek pod uticajem tradicije. Levo rame slova p vezuje se po koji put sa slovom e, ali tad je to slučaj, da je takvo e poslednje u pređašnjoj reči.

Majuskulno P formirano je s udvostručenim potezima, i prostor među njima je obojen. Gornji zavoj je otvoren i svršava vlaknatim potezićem. Na dnu redovno svršava s vlaknatim ukrasom. U rubrikama je više poluuncijalnog karaktera, te se glavna os spušta duboko ispod osnovne linije. Zavoj je jednako otvoren, ali po koji put i zatvoren. Daje dojam kasnog VIII. v.

q

Slovo q ima svoj redovan oblik, preuzet iz poluuncijale. Os mu je veoma duga, ispod osnovne linije; zavoj je zatvoren. Tek po kojiput nije odozdo zatvoren. Majuskulni se oblik ne javlja ni među inicijalima, niti rubrikama.

r

Slovo r ima dva oblika, dugi i kratki. No kratki oblik dolazi češće i unutar tela reči, kao i na kraju reči, pa to govori za veliku starost S. S.⁶ Kad je r kratko

¹ Steffens, o. c. T. 49; Ehrle Fr., Liebart P., Specimina codicum Latinorum Vaticanorum. Bonnæ 1912, T. 19.

² Steffens, o. c. T. 40.

³ Steffens, o. c. T. 41.

⁴ Steffens, o. c. T. 44.

⁵ Idem.

⁶ Novak V., o. c. str. 27–28.

unutar reči, (a nije ni u ligaturnom spoju), onda mu je desno rame veoma razvijeno kao jasni kursivni ostatak. Levo je rame slabije razvito. Spaja se redovno sa slovima koja imaju kursivne spojne crtice, i to s onima koja su pred njim i iza njega. Osobito su mu karakteristični spojevi s otvorenim a i u, ra, ru, pak ro, re i er, i ri, sa veoma širokim lukom, koji se spaja s desnim ramenom i spušta sinuozno, duboko pod osnovnu liniju. Karakterističan je spoj rs, posve kursivnog karaktera. Spojevi gra i era jesu također kursivni. No u sredini reči često je desno rame slova sasvim samostalno formirano i time prekida reč u dva dela: consor tes, cor pore, pur get, ser uire, sper are, i t. d. Spojevi ra, ro i ru jesu znaci velike starosti beneventane¹.

Majuskulni oblik R nalazi se samo u rubrikama. Na vrhu vertikalnog poteza ima mali ukrasni nastavak. Gornji luk ne privija se u sredini posve uz stablo. Zavoj se pruža samo do sredine stabla što govori za tradiciju iz veće starine nego što je VIII. v.² Među inicijalima nema nijednog slova R.

S

Slovo s ukazuje na svoje kursivno poreklo. Ma da je kaligrafisan, ipak njegov česti kosi položaj govori o kursivnom ductusu. Os mu je stalno na osnovnoj liniji, a spojna crtica čas u visini imaginarne linije, čas više od nje. Koji put je slovo veoma sitno. Kad se spaja u ligaturu sa slovom p onda prelazi i ispod osnovne linije, i stvara jasnu kursivnu ligaturu, ili je na osnovnoj liniji, a glavna os je veoma kratka. Spaja se i sa slovom t, ali ne uvek.. I to je znak, da se pisar S. S. hteo emancipirati od kursivnih ligatura, koje docnije stalno, kaligrafisane, ostaju u beneventani. U spajanjima je luk lepo zaobljen, dok je u samostalnom stavu, čas veći, čas sitniji. Koji put se spaja slovo s sa predidućim slovom, sa svojom spojnom crticom, naročito ako je to slovo e (es), pa i onda, ako je to e poslednje slovo jedne reči, a s prvo slovo druge reči. I opet jasan kursivni relik i česti pojav nedelenja reči u prvom perijodu beneventane. Jednaki slučaj kao i kod slova p, (ep). U ligaturi rs, rame slova i spojna crtica slova s sasvim se spajaju u jedan kosi potez.

Majuskulni oblik među inicijalima je formiran s udvostručenim crticama (u sredini zavoja), a krajevi imaju ukrasnu crticu. U rubrikama običan, unčijalan oblik.

t

Slovo t je minuskulno, kursivnog porekla, a već kaligrafisano beneventanski s otvorenim lukom. Poprečni potez je dug i rado se i stalno vezuje u ligature ta, te, ti, tu, i time jasno pokazuje veliku starost S. S. Ligatura nt (sa t inversa) ima jako razvijen sinuozni oblik, kursivnog izgleda.

Majuskulno T među inicijalima je formirano s udvostručenim crticama, a poprečni potez svršava s ukrasnim obojenim trokutićima. U rubrikama glavna os redovno stoji na ukrasnoj crtici. Unutar teksta na početku rečenica pokatkad majuskulni jednostavni oblik.

u

Slovo u sastavljaju dve i-crtice, na vrhu koso odsečene, a na dnu sitnim zavojem spojene. Uvek je vokalnog oblika. Konsonantski se samo jednom javlja, i to u jednoj greški, nad kojom je ispravljeni oblik.

¹ Novak V., o. c. str. 28.

² Steffens, o. c. str. V.

Majuskulno U je uncijalno tek sa jako izraženim levim potezom. Redovno unutar teksta, na početku rečenice. U rubrikama levi zavojiti potez na vrhu ima jako izraženu crticu.

x

Slovo *x* sastavljaju dve unakrštene crtice. Crtica koja unakrštava s leva nadasve je debela, i postavljena je između prve gornje i osnovne linije. Naprotiv, druga je tanka i spušta se nalevo, duboko ispod osnovne linije, u oštrom, kosom smeru. Majuskulnog oblika nema.

y

Slovo *y* ima običan oblik sa dugom, tankom crticom ispod osnovne linije, sa kursivnim podebljanjem.

Majuskulni oblik nalazi se jednom u rubrici.

Ligature.

U S. S. ima redovnih beneventanskih ligatura, ali one se često rastavljaju na svoje sastavne delove. Ova nestalnost i kolebanje između kaligrafisanja kursivnih ligatura, i njihovo izbegavanje, očito upućuje na prvi period beneventane.

ae

Diftong *ae* redovno je formiran s izrazitim slovom *e* uz koje se, pred njim, tačno na osnovnoj liniji vezuje luk, kao deo slova *a*. Tek neredovno javlja se i *ę* (*e* sa sedilom, koji je jako razvijen). Ovako izražen diftong s jasnim lukom slova *a* znak je velike starosti S. S.

ci

Po koji put se javlja i spoj *ci*, tek se *i* ne spušta ispod slova *c* kako je to u kursivu. Svakako je i ovo kriterij za najstarije beneventanske rukopise¹.

ec

Spoj *ec* je kursivnog izgleda, ali se oblik obaju slova ne menja.

ei

Ligatura *ei* je redovna u beneventani. Ali S. S. nema nijedan primer. I ovo uzimam kao znak velike starosti S. S.

et

Ligatura *et* ima redovan kursivni oblik s okrenutim *t*. Upotrebljava se ne samo u slučaju kad je veznik, nego i na kraju, ali i u sredini reči, što je bez sumnje kriterij perijoda formiranja, kao očiti relikv polukursiva iz kog se tip S. S. formirao. Jednom je veznik *et* i u nevezanoj formi, što je također velika retkost.

¹ Novak, o. c. str. 30.

fi

Ligatura *fi*, koja je inače u beneventani redovna, u S. S. je redak slučaj, i tako opet kao jasan relikv kursiva. Tad je slovo *i*, uz petlju slova *f* tek jedan degenerirani privesak, adneks uz poprečnu crticu, koji se savija ne ispod osnovne linije, već koso nadesno, ili se povlači uz osnovnu liniju, sekući nešto i osnovnu liniju. Redovno dolazi nesložen oblik *fi*, gde se *i* samo, (*i*-brevis), naslanja uz horizontalnu poprečnu crticu, nad kojom se izvija otvoren luk slova *f*. Taj pojav je velika retkost, i po znanju i zapažanju Lowea ova se ligatura nalazi nesložena jedva ikad posle IX. v. a veoma je retka i pre¹. Prema tome i ova ligatura *fi* (njezin sasvim kursivni oblik), kao i nesložen oblik odaju veliku nestalnost pravila kojima se služio pisac S. S. Usled toga i S. S. pada u vreme pod kraj VIII. v., ili najkasnije u početak IX. v.

ga

Spoj *ga*, redak u beneventani, u S. S. je jasan i rame slova *g* spaja se sa otvorenim slovom *a*. Prvi deo slova *a* u jednom slučaju ostaje nepromenjen, u druga dva se promenio i spojio sa desnim ramenom slova *g*, i tako dao enklitičku ligaturu *ga*. Jasan znak nedavnog polukursivnog perijoda, a time i velike starosti rukopisa S. S. Svakako veoma redak pojav u ranoj beneventani.

gi

Ligatura *gi*, koja je u beneventani redovna, i u S. S. je stalna. Formirana je sa velikim lukom koji se izvija iz desnog ramena slova *g* i tako čini slovo *i*, koje se spušta ispod osnovne linije, redovno do polovice donjeg luka slova *g*. Svršetak toga slova je vlaknat. Ductus i conspectus ove ligature jasno su kursivni. Šta više, oni i nisu kaligrafisani.

li

I ova ligatura *li*, koja je inače u beneventani redovna, ukazuje u S. S. na nestalni, formirajući perijod beneventane, u kojem je S. S. nastao. Redovno je pored slova *l* *i*-brevis, koja se dodiruju, više ili manje, a tek u izuzetnom slučaju *i*-longa, koja je spojena sa zavojem slova *l*, i spušta se nešto pod osnovnu liniju. Ovo je svakako kriterij za najveću starost beneventanskog rukopisa, veoma redak pojav ligature *li* u nevezanoj ligaturnoj formi.

nt

Obična ligatura s veoma izraženim okrenutim, sinuoznim, *t*. Nalazi se samo na kraju reči, nikad u sredini.

ra

Ligatura *ra* vrlo je retka u beneventani, ali je u S. S. redovno zastupljena. Enklitično, otvoreno *a*, menja svoj prvi sastavni deo, te se savinuto *c* spaja sa desnim ramenom slova *r* i sasvim se ispravlja u *i*-crticu, dok drugi deo slova *a* zadržava svoj iskonski oblik. Ono je također znak nedavne polukursivne tradicije, i ujedno kriterij za datiranje S. S., koji ga stavlja u najstariji perijod beneventanske minuskule. U tom je slučaju slovo *r* produženo ispod osnovne linije. Nalazi se šta više i diftong *ae* u ligaturi sa slovom *r* (*rae*) u istoj poziciji.

¹ Lowe, The beneventan script. str. 144.

ri

Redovan oblik ligature *ri* učinjen je s jako izraženim zavojem enklitičkog i koje se savija s velikim lukom duboko pod osnovnu liniju. Svršava s malom ukrasnom točkicom, usled kursivnog duktusa. Stablo slova r stoji u ovoj ligaturi tačno na osnovnoj liniji. No izgled te ligature je kursivnog porekla.

sp

Ligatura *sp* po koji put se u S. S. javlja, ali češće je u nevezanoj formi. Kad je u ligaturnoj formi slovo s je veoma kratko, luk je sitan, a u visini osnovne linije o njega se veša deo slova p koje se spušta pod osnovnu liniju. Ligatura je jasnog kursivnog izgleda.

st

Pisar S. S.-a jednako i ligaturu *st* ne upotrebljava redovno. Čas su slova nevezana, čas u ligaturi, ali više je u nevezanoj nego u vezanoj formi. I tad, kad se nalazi s u ligaturi sa slovom t, slovo s stoji na osnovnoj liniji.

ta

Slovo t sa produženim ramenom vezuje se sa prvim delom otvorenog slova a, koje nije više c već i-crtica. Time je enklitično a izmenilo svoju iskonsku fizijonomiju i stvorilo ligaturu. U S. S. ovo t nema izobličen produžen gornji luk (kao u asibilovanom *ti*), već je to svoje vrsti ligatura, kao što je ligatura ga, i ra. Taj izobličen kursivni oblik slova t dolazi samo u ligaturi, te ligaturi asibilovanog ti, i po koji put u ligaturi tu. Svakako su ligature ga, ra i ta zasebna karakteristika S. S. Ali jednom ima i najstarija ligatura ta s izobličenim kursivnim t (u diftongu tae). Ta je ligatura uopšte u beneventani najređa, i javlja se samo u najstarijim rukopisima.

te

Ligatura *te* s izobličenim oblikom slova t je redovna na kraju reči i unutar reči, i kao kursivni relikat označuje veoma stari perijod beneventane, u kome je postao S. S. Tek jedamput nalaze se slova u nevezanom obliku.

ti

Ligatura *ti* ima dva oblika. Neasibilovani i asibilovani¹. No upotreba jednog i drugog ti je vrlo nepravilna i upućuje na perijod potpune nesređenosti i početnog formiranja beneventane. Neasibilovana ligatura ima redovno veoma kratko formirano i koje se pod osnovnu liniju spušta, malo savijajući, i završavajući vlaknasto. I to je ostatak nedavnog još polukursiva. Asibilovana ligatura ima nešto dulje i, i izgled veće pravilnosti. A ponekiput je i taj oblik sasvim nekaligrafijski, kursivnog izgleda, u kursivnom zamahu. Neustaljenost uporabe očituje se kod oba oblika asibilovanog i neasibilovanog ti. Tako ima primera, da u slučaju gde je trebao da dođe neasibilovan oblik, da pisar S. S. uopšte ne čini ligaturu, i uz t dodaje i-brevis. Zatim pisar upotrebljava neasibilovan oblik ligature ti i tamo, gde je trebao

¹ Idem. str. 32.

da piše asibilovan, s izobličenim, kursivnim t. Tako on s običnim t piše (u neasibilovanoj formi): castigatione, consortia, patientiae, protectionis, resurrectionis i t. d. A opet, događa se, da reč, koja u sebi uopšte nema asibilovanog ti, piše se sa izobličenim t (na pr. unigeniti). Ovo sve upućuje, da je pisar znao da postoji pravilo, po kojemu se pisalo asibilovano i neasibilovano ti, ali u tom on nije nikako bio siguran. Ova nesigurnost i nestalnost u uporabi ti-distinkcije nije tako očevidna u najranijim južnoitalskim produktima minuskule, kao što je to slučaj u severoitalskoj ranoj minuskuli. Stoga se i u ovom pojavu može gledati jedan spoljni uticaj kojega i vreme, kao i politička i kulturna strujanja u Dalmaciji upravo krajem VIII. i početkom IX. v. lepo objašnjaju.

Ova neustaljenost uporabe ti-distinkcije sili me, uz ostale razloge, da S. S. datiram s najranijom pojavom beneventanske minuskule. Jer, već u IX. v. postoji redovno tačna ti-distinkcija u rukopisima, iako notarijatska beneventana u tome i docnije jako greši, datiram rukopis sa krajem VIII. v.¹

tu

S. S. poznaje uz običan nevezani spoj t+u, koji se vezuje u visini imaginarnе linije, i veoma retku ligaturu tu, s izobličenim, kursivnim t. Kako je i ta ligatura veoma retka u docnijim beneventanskim rukopisima, i ona je kriterij, koji opravdano datira S. S. sa perijodom najranijih rukopisa.

Ligature nesumnjivo, naročito ako nisu izrazito kaligrafisane, pojačavaju u ranoj minuskuli izgled kursiva. Sem toga u S. S. u kojem su mnoge ligature učinjene u kursivnom zamahu, kursivni značaj porekla tipa S. S. pojačavaju i spojevi, između dva, tri i četiri slova. Tako: effec, esto, fra, gen, gere, men, nri, omn, on, pen, raebea, resta, raesta, sta, steri, sto, ter, tra i t. d., čine da ductus S. S. s oblinom slova, koja doduše teže samostalnosti i kaligrafisanju, ipak odaje arhaiziranu formu polukursiva. Pa i taj sili, da se S. S. datira sa najstarijim perijodom beneventane.

Svi ovi analizirani morfološki kriteriji ranog tipa beneventane S. S. koincidiraju očevidno s političko-kulturnim strujanjima u Dalmaciji. A ta su strujanja ostavila traga svuda na pojavu rane italske minuskule, gde je bio moguć uticaj prekarolinške (franačke) minuskule. Zato je, što je već dovoljno utvrđeno, Dalmacija idealan teren, i zato dokazi za to postaju čvršći i ubedljiviji. Sa sigurnošću može se stoga ustvrditi, da je S. S. bez sumnje jedan od onih ranih reprezentanata beneventanske minuskule u Dalmaciji, ako ništa više, a ono sigurno i barem importovan, da vrši dalje dejstvo bijolbškog razvoja peterovekovne dalmatinske beneventane. A, jer se znaju stadiji i stupnjevi pismenosti u Dalmaciji krajem VIII. v., kao i bujni razvoj kulturnih prilika u IX. v., naročito u romanskim gradovima, a istovremeno i odnos hrvatskih knezova sa splitskim arhiepiskopom, onda se može mirno pristati na tvrđenje, da je Dalmacija imajući sve preduslove za prijem i razvoj minuskule, igrala u razvoju minuskule svoju vidnu ulogu. Ustvrdio sam već ranije, još pre utvrđenih fakata, koje nam daje Splitski Evandelistar („Evangeliarium Spalatense“) a sada i S. S., da je i Dalmacija posle rimskog kursiva upoznala veoma rano beneventanu, i da se može

¹ Lowe F. B., *Studia Pal.*, str. 23.

i bez sačuvanih fakata (koje nažalost i južnoj Italiji u mnogome manjkaju) tvrditi da je Dalmacija, barem u ono vreme, kad je sa severa prodirala karolina (VIII/IX. v.) upoznala i beneventanu¹. S. S. je zato sada jasan pozitivan dokaz, bilo da je dospelo u Dalmaciju importovan, ili da je upravo u njoj, u samoj Dalmaciji, nastao.

Abrevijacije.

Skraćenice u S. S. nisu zastupljene u velikom obilju, ali ipak može se iz njih sažeti nekoliko karakteristika, važnih i za vreme postanka, kao i za tip pisma S. S. Sem toga ima i zasebnih vrsta dosad nepoznatih u modernoj brahigrafiji.

Već sam malen broj kratica upućuje na veliku starost minuskurnog rukopisa.

Tako: b; = bus; b, = bus; dñe = domine; nob = nobis; om̄ps = omnipotens; p = per; q; = que; sca = sancta; xp̄ian̄is = xp̄istianis; mię = misericordie, je tipična beneventanska skraćenica².

Deus = ds i Ð; Ova poslednja skraćenica je sasvim analogna jednoj istovremenoj u *Evangelium Spalatense*³, i u tome se može videti i nešto više nego što je slučajna koincidencija, uticaj nesamo istog vremena, nego možda i iste blizine i mesta.

feria = fr. (Lindsay poznaje o. c. str. 426 najstariji primer iz 810).

noster = nēr; spada među najstarije kratice, među *Nomina Sacra*. Perijod nestalnosti i starine nije dao ovde još nr, koja se kontrakcija docnije redovno upotrebljava u dalmatinskoj beneventani, a tek iznimno ner⁴.

populum = popl; Veoma je retka, a istovremeno i stara skraćenica. Traube je ne poznaje⁵, jednako ni Lowe⁶, strana je i Lindsayu kad govori o skraćenim padežima imenice *populus*⁷, i jedino bi se mogao približno uporediti Ms. Paris 9527 (Echternach „mid of 8 cent“, *popul*, mesto redovne kontrakcije)⁸, a ne poznaje je niti Cappelli⁹.

quaesumus = q̄s; skraćenica, koja se već u VII. i VIII. v. javlja, i to upravo u sakramentarijama, što je i S. S. Tako S. S. daje za tu skraćenicu jedan primer više¹⁰.

Uopšte, u S. S. može se zapaziti jaka sklonost ka suspenzijama, više nego kontrakcijama, što je takoder nesumnjivo znak za veliku starost minuskurnog rukopisa. I tu ima interesantnih primera.

Tako: *lectio* = Leč.; *sabbato* = Sab̄; *secreta* = Secr̄.; i veoma retka suspenzija *s̄* = super (a S. S. uz ovu suspenziju upotrebljava i sup¹¹, a jednako i *s̄p̄*. Taj je oblik veoma redak, i potpuno nepoznat Traubeu, Lindsayu, Loweu i Cappelliu.

¹ Novak V., o c. str. 33.

² Novak V., o. c. str. 38; Već od VIII. v. Traube L., *Nomina Sacra. Verzeichnis einer Geschichte der christlichen Verkürzung*. München 1907. (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters. II.) str. 259.

³ Novak V., „E. S.“ str. 42.

⁴ Novak V., *Script. Benev.* str. 41.

⁵ Traube L., *Nomina Sacra*, str. 261.

⁶ Lowe E. A., *The beneventan script*, str. 178. Redovno je ta abrevijacija kontrakcija, dok je u S. S. nečista suspenzija.

⁷ Lindsay W. M., *Notae Latinae*. str. 187–190.

⁸ Idem.

⁹ Cappelli A., *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*. Milano 1912.

¹⁰ Traube L., *Nomina Sacra*, str. 262: „Wir können die Kurzform qs (= quaesumus) seit saec. VII/VIII nachweisen. Sie ging von den Sakramentarien aus, die mit der alten Wortform vielleicht auch eine alte Kürzung bewahrten.“ Vidi i dalje njegova objašnjenja po toj kratici.

¹¹ Ova suspenzija nepoznata je Loweu (o. c.), a jednako i Lindsayu (o. c.) (str. 298–299).

Karakteristično je, da pisar S. S. niti za *eius*¹, a niti *huius* ne upotrebljava kratice, a jednako niti za *quod*. Jednako ne krati *tur*.

Slovo *m* (poslednje u reči) pisar S. S. redovno skraćuje s malom horizontalnom crticom nad poslednjim slovom, a tek izuzetno sa kursivnom i kapricijoznom *m*-crticom, koja još i nije jasno razvijena. I ovo je jedan od jakih kriterija da je S. S. pisan u najranijem periodu beneventane.

Puntuacija u S. S. je veoma jednostavna, nikako sistematska. Upotrebljava tačku i tačku i kosu crticu nad njom (./), no neredovno i netačno, i što je najvažnije vrlo retko. I ova jednostavna puntuacija i njena nesređenost odaje također prvi period beneventane². Ovo najviše potvrđuje i to, što za veće misaone stanke ne upotrebljava .'. (dve tačke i zapetu).

Silabifikacija je u glavnom pravilna. No često se ipak događa da u retku pisar podeli jednu reč na dva dela, ili dve reči spoji u jednu. I to je znak formirajućeg perioda.

Ortografija ne pokazuje baš naročite znakove dekadanse latinskog jezika, koji je u S. S. dosta pravilan (u poređenju s *Evangelium Spalatense*). Ali se ipak vidi uticaj vremena i okoline. Piše *carne* mjesto *carnem*, *operatione* mj. *operationem*, *defecimus* mj. *deficipus*, *indulgis* mj. *indulges*, (*etacizmi* i *itacizmi* kao i u E. S.), *iracuntiae* mj. *iracundiae*, *parsimonii* mj. *parsimoniae*, *percepta* mj. *precepta*, *protege* mj. *protege*, *sempiternae* (*deus*) mj. *sempiterne*, *inmoderatiam* mj. *inmoderantiam* i t. d. Svakako, i ortografija, ne opire se mogućnosti, da je S. S. nastao i u Dalmaciji.

Izgleda da je rukopis pisan bio u jednom boljem skriptorijumu. Na dva se mesta vide korekcije, a na jednom dodatak. Upravo ovaj dodatak je pisan drugom rukom (reč *Intende*, fol. 211° deseti redak) i u toj reči, u tih nekoliko slova, slobodnijem duktusu gledam kursivnu poluunicijalu, naročito posljednje *e* je za nju karakteristično.

O opremi rukopisa S. S. jedva se može govoriti prema ova dva sačuvana folija. Jednostavnost inicijala, kvadratna forma, primerena ukusnost u rasporedbi stranice, kao i celokupni *ductus* i *conspectus* upućuju također na ono vreme, za koje govore i ostali morfološki kriteriji.

Na ova dva folija, sem svih morfoloških i materijalnih (lepa, dosta fina pergamen, koja je očevidno bila u početku nešto većeg formata pre nego je ušla u splitski misal), kriterija, nema nijedan drugi (ni u marginalijama, niti u samom splitskom misalu) koji bi mogao nešto više da kaže o provenijenci i starosti S. S.

T e k s t S. S.

Sačuvane molitve na fol. 211 i 214 u splitskom misalu kazuju, da je na ta dva folija sačuvan jedan skromni ostatak sakramentara, i odatle se razume slučajnost, da su se ta dva folija negde krajem XII. v. smestila upravo u jedan misal. Moglo se konstatovati, da su na fol. 211 i 214 sačuvane samo prave *Orationes* mise i *Secreta* i *Postcommuniones*, (ali nikad *Communiones*) iz pojedinih misa, — i to

¹ A i to može da bude kriterij za datiranje S. S., kad se zna, da se skraćena za *eius* javlja tek krajem IX. v. (Novak V., o. c. str. 41 i 54).

² Novak V., o. c., str. 33.

iz *Proprium missarum de tempore* — (ili kako ih pisar S. S. redovo naziva u rubrici sa *Communiones* ili „*Ad communionem*“), to je jasno, da je pred nama u ta dva folija (211 i 214) jedan retki izdanak starih sakramentara¹. Prema tome u sačuvanoj dalmatinskoj crkvenoj literaturi, ovo je najstariji — i po mome saznanju — jedini fragment sakramentara, dok je najstariji *Missale Plenum* iz XI. v. sačuvan u zagrebačkoj metropolitanskoj biblioteci².

Prema sačuvanim oracijama na fol. 211 i 214 vidi se da su ova dva folija iz jednoga kodeksa koji je morao biti vrlo velik. Na fol. 211° počima *Postcommunio* in *Feria IV Quatuor Temporum Quadragesimae*, a 211° svršava sa *Secreta* in *Feria III post Dominicam II. Quadragesimae*. Fol. 214° počima sa *Oratio* in *Feria V post Dominicam Passionis*, a svršava fol. 214° sa *Secreta* in *Feria IV Majoris Hebdomadae*. Znači, da je pred 211 fol. bilo u originalnom kodeksu (S. S.) još čitav niz brojnih folija, ali i to, da fol. 214 nije odmah drugi po redu u originalnom nizu folija iza 211 fol. pošto je među njima bio veliki niz folija za toliki broj molitava.

Na ova dva folija (211 i 214) nalaze se ove molitve³, (na fol. 211°): 1. (*Feria IV. Quat. Temp. Quadr.*) *Postcommunio* „*Tui, Domine*“; [*Aliae Postcommuniones*, kako ih citira *Missale Romanum*⁴ ne poznaje S. S. već odmah pored *Postcommunio* citira: *Super populum*. Iza toga sledi poslednja molitva toga dana „*Mentes nostras*“ (bez ijedne varijante sa *Missale Romanum*). Iza svake oracije, kao i dalje, stavlja pisac S. S. p, a ta abrevijacija znači, da je tu svršetak molitve, [*Per dominum nostrum Ihesum Christum Filium tuum, qui tecum vivit et regnat in saecula saeculorum. Amen*], koji je svaki sveštenik znao napamet, a tek ga je ona abrevijacija na nj podsećala.

U istom redu daje odmah natpis za četvrtak, i to: *Feria V. Ad sanctum*⁵ [*Laurentium in Paneperna*]⁶. Slede: [*Oratio*] „*Deuotionem populi*“⁷, *secreta* „*Sacrificia domine*“⁸. Nema „*Aliae Secretae*“ kao što ima *Missale Romanum*. *Postcommunio*⁹ (redovno naziva *Ad communionem*): „*Tuorum nos*“ i naznaka za „*Super populum*“.

U rubrici nije označena *Feria VI*, već samo abrevijacija „*Ad apostol.*“ što zamjenjuje natpis „*Statio ad ss. duodecim Apostolos*“¹⁰. Slede: [*Oratio*] „*Esto, domine propitius*“; *Aliae orationes* kako ih za taj dan spominje *Missale Romanum* S. S.

¹ Ebner A., *Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale Romanum im Mittelalter*. Freiburg i. B. 1896, str. 359: „Unter Sacramentarium versteht man jenes liturgische Buch, welches die bei der Messfeier und der damit im Zusammenhange stehenden Spendung von Sacramenten und Sacramentalien vom celebrierenden Bischof bzw. Priester allein zu sprechenden Gebete umfasst. Den wesentlichen Inhalt desselben bilden demnach die Orationen (mit Secreten und Postcommuniones) und Präfationen, sowie der Canon, während (wenigstens dem reinen Sacramentare) die Lesungen und Gesangsteile fehlen“.

² Zagreb. MR 166. (Novak V., o. c. str. 72—80.)

³ Varijante teksta S. S. prema današnjem rimskom misalu (*Missale Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum s. Pii V. Pontificis Maximi . . . Ratisbonae — Romae 1908*. str. 60—68, 108—111, 127—133) jesu minimalne. Tek neke su molitve izmenjene.

⁴ O. c. str. 60.

⁵ T. j. skraćeno, mjesto: *Statio ad sanctum . . .*

⁶ [] već je sada izbledelo.

⁷ Prema *Mis. Rom.* o. c. str. 61 ispuštene su u S. S. samo reči: *Quaesumus domine*, i mesto: *macerantur* ima S. S. *maceramur*.

⁸ O. c. str. 61.

⁹ Varijante: (o. c. 61) Ispušteno je: *quaesumus*; i mesto: *propitius* ima S. S. *promptius*.

¹⁰ *Idem*.

nema¹. *Secreta*: „Suscipe, quaesumus, domine“². [*Postcommunio*] *Ad communionem* „Per huius“³. Iza toga nema *Aliae Postcommuniones*⁴, nego se spominje *Super populum* i [*Oratio*] „Exaudi nos“.

U rubrici za subotu ima nekoliko abrevijacija, a od njih dve izbledele: *Sabbato*, In. XII. *Lect[iones]*⁵. [*Statio*] *Ad sanctum Petrum*. [*Oratio*] „*Populum tuum*“, a iza nje dolazi u S. S. jedna oracija koje *Missale Romanum* za taj dan uopšte ne poznaje⁶. Šta više, S. S. pred njom spominje, što je sasvim izuzetno: *Alia oratio*: „*Deus qui nos in tantis periculis constitutos pro humana scis fragilitate, non posse subsistere; da nobis salutem mentis et corporis, ut ea que pro peccatis nostris patimur te adiuuante uincamus. Per*“. Iza ove oracije dolazi [*Secreta*] „*Praestantibus sacrificiis*“⁷ [*Postcommunio*]: *Ad completa* malo izbledele ali kroz pergamenu se još vidi „*Sanctificationibus tuis*“. Dakako, svih ostalih oracija, koje spominje današnji *Missale Romanum*, S. S. nema⁸.

Sada dolazi po redu u *Mis. Rom.*: *Dominica Secunda in Quadragesima*, ali S. S. u rubrici kaže: „*Die dominica uacat*“⁹, što znači da nedeljni oficij u izvesnim zgodama izostaje. Ali, uzasve to, S. S. daje sve molitve za misu te nedelje: [*Oratio*] „*Deus qui conspicias*“¹⁰. [*Secreta*] „*Sacrificiis presentibus*“¹¹. [*Postcommunio*], *Ad communionem* „*Supplices te rogamus*“¹².

Feria II. [*Statio*] *Ad sanctum Clementem* i [*Oratio*] „*Praesta, quaesumus*“¹³ [*Secreta*], „*Haec hostia*“¹⁴, (*Postcommunio*), *II Ad communionem* „*Hac nos communico*“¹⁵, [*Oratio*] „*Adesto supplicationibus*“¹⁶.

Feria III. [*Statio*] *Ad sanctam Balbinam*. [*Oratio*] „*Perfice, quaesumus domine*“; *Secreta* „*Sanctificationem tuam*“¹⁷.

Tu svršava folio 211vo i sad sledi veliki prekid u tekstu između 211 i 214 fol., t. j. fol. 211 i 214 nisu u originalu S. S. sledili jedan iza drugoga, nego danas među njima fali znatan niz folija. U *Missale Romanum* prekid je za 39 strana, jer se str. 69 pokriva sa fol. 211vo, a 214ro pokriva se u *Missale Romanum* tek sa stranom 108.

¹ Idem.

² Varijante (*Mis. Rom. o. c. str. 63*): S. S. ispušta *munera*, i ima *potius mesto propitius*.

³ Varijante (*Mis. Rom. o. c. str. 63*): S. S. ima *operatione mesto operationem; impleantur mesto compleantur*.

⁴ Idem.

⁵ Pre oracija čitaju se toga dana lekcije. U *Mis. Rom. o. c. str. 63–65*, ima 5 lekcija. Izgleda kad se gleda kroz pergamenu da je pred *Lec. bila brojka XII*.

⁶ *Mis. Rom. o. c. str. 68*.

⁷ Varijante S. S.; ispušta: *quaesumus (M. R. o. c. str. 65)*.

⁸ *Mis. Rom. o. c. str. 64–66*.

⁹ Schmid-Sleumer, *Kirchenlateinisches Wörterbuch*. Limburg an d. Lahn, 1926, str. 807.

¹⁰ Varijante: *Mesto: ut ac omnibus (Mis. Rom. o. c. str. 66) ima: ut et ab omnibus*.

¹¹ Varijanta: *Mesto ut et devotioni (Mis. Rom. o. c. str. 67) ima: ut devotioni*.

¹² Varijanta: *mesto moribus dignanter deservire (Mis. Rom. o. c. str. 67), ima: moribus deservire*. Inače drugih oracija, koje spominje *Mis. Rom. o. c. str. 66–67*. S. S. nema.

¹³ Varijanta: *mesto carnem (Mis. Rom. o. c. str. 67), ima carne*.

¹⁴ Varijanta: *mesto protectione (Mis. Rom. o. c. str. 68), ima: propitiatione*.

¹⁵ Varijanta: *mesto celestis remedii (Mis. Rom. o. c. str. 68), ima: celestibus remediis*.

¹⁶ Varijanta: *mesto indulges (Mis. Rom. o. c. str. 68), ima indulgis; mesto triline ima trilue*. Ni drugih oracija, ni *Postcommuniones* S. S. ne poznaje za taj dan, kao *Mis. Rom. o. c. str. 67, 68*.

¹⁷ Varijanta: *mesto Sanctificationem tuam nobis (Mis. Rom. o. c. str. 69), ima: Sanctificationem tuam in nobis*. Iza vitiis [Id.] prekida fol. 211vo.

Na fol. 214° počima sa oracijom iz Feria V post Dominicam Passionis: „Praesta, quaesumus“¹, secreta „Domine deus noster“², [Postcommunio], Ad communionem „Quod ore sumpsimus“³, [Oratio] „Adesto quaesumus“⁴.

Feria VI. [Statio] Ad sanctum Stephanum [in Coëlio Monte]. [Oratio] „Cor-dibus nostris“⁵ „Secreta Praesta domine“⁶. [Postcommunio] „Sumpti sacrificii“; [Oratio] „Concede, quaesumus“⁷.

Sabbato. [Statio] Ad sanctum Petrum⁸ quando elymo⁹

Već ova, nečitka rubrika, a još više oracije, koje se nikako ne poklapaju sa oracijama za ovu subotu (Sabbato post Dominicam Passionis) onemogućuju da se ustanovi, sa kojim se oracijama u Missale Romanum, tekst S. S. podudara. Zasad, prema kolacijoniranju svih dana iz Proprium de tempore, one su jedna varijanta sasvim svoje vrste.

[Oratio] „Da nobis obseruantiam domine legitimam deuotionemque perfectam, ut cum refrenatione carnalis alimoniae sancta tibi conuersione placeamus. Per.“
Secreta: „Praesta quaesumus omnipotens deus ut ieiuniorum placatus sacrificiis, remissionis tuae nos ueniam prosequaris. Per.“

[Ad communionem] Posve izbledelo „Adesto domine fidelibus tuis et quos caelestibus reficis sacramentis . . . periculis. Per.“ Super Populum.

[Oratio] „Conserua domine populum tuum et ab omnibus . . . meremur aduersis redde securum ut tranquillitate percepta deuota tibi mente deseruiat“.

Sada sledi Dominica in Palmis sa rubrikom: [Die] Dominica. [Statio] Ad s. Johannem [in Lateranis]. Izbledelo (bez Benedictio ramorum palmarum), [Oratio] „Omnipotens sempiterna deus“, Secreta, „Concede, quaesumus domine“, (Postcommunio), „Per huius, domine“.

Feria II. [Statio] Ad sanctos Nereum et Achileum¹⁰. [Oratio] „Da, quaesumus omnipotens deus“¹¹. Secreta, „Haec sacrificia nos“ (Postcommunio) Ad communionem „Praebant nobis“, (Oratio) „Adiuua nos, deus“¹².

Feria III. (Statio) Ad sanctam Priscam. (Oratio) „Omnipotens sempiterna deus; Secreta „Sacrificia nos“ do: restaurent¹³.

¹ Varianta: mesto inmoderantiam (Mis. Rom. o. c. str. 108), ima: inmoderatiam; mesto sanciatia ima satiata; parsimonii mesto parsimoniae.

² Varijanta: mesto tuo quoque (Mis. Rom. o. c. str. 109) ima tuoque.

³ Varijanta: mesto domine pura mente (Mis. Rom. o. c. str. 110), ima domine mente.

⁴ Varijanta: mesto Esto quaesumus (Mis. Rom. o. c. str. 110), ima Adesto quaesumus; mesto delectationibus ima dilectionibus.

⁵ Varijanta, ispušteno: quaesumus (Mis. Rom. o. c. str. 111), a zatim graticum nostrum.

⁶ Varijanta, ispušteno: nobis, misericors (Mis. Rom. o. c. str. 111); mesto deus ima deus noster.

⁷ Ostalih oracija i postkomunija, Duo Miss. Rom. o. c. str. 110—111 za taj dan S. S. nema

⁸ Miss. Rom. o. c. str. 111 ima Statio ad s. Joannem ante portam Latinam.

⁹ Slova već potpuno izbledela i onemogućuju rekonstrukciju rubrike. Izgleda da je elymo kratka za *elymosinae dantur*.

¹⁰ Mis. Rom. o. c. str. 127 naprotiv ima: Statio ad S. Praxedem.

¹¹ Varijante: defecimus (Mis. Rom. o. c. str. 127) mesto defecimus; respiremur mesto respiremus.

¹² Ostalih oracija i postkomunija nema S. S. kao Miss. Rom. o. c. str. 128.

¹³ I tu se prekida fol 214° (Mis. Rom. o. c. str. 133).

II

Fragmenat homilijarija.

(Fragmentum homilii XI. s. in.)

Ms. Lat. 1. sem. scient. auxil. histor. univ. Belgradensis.

God. 1924. nabavio je prof. St. Stanojević, predstavnik istoriskog odeljenja Srpskog Seminara pri beogradskom universitetu, jedan ispisani list pergamene i onda ga docnije ustupio Seminaru za pomoćne istoriske nauke¹. Fragmenat je u Seminaru signiran kao Ms. Lat. 1. (Univ. Belgr. Sem. Sc. Aux. Hist.). Zna se, da potiče iz Dalmacije. Nađen je u Trogiru.

Veličina toga folija je 32×26 cm, u maksimumu. Jedan list pergamene, čvrste, s jedne strane zrnato žučkaste, a s druge svetlije, služio je kao deo omota beležnici ili knjizi, što se dobro zapaža na prelomu, kao i na izlizanoj v^o strani. R^o strana je vrlo lepo sačuvana, v^o, uzasve to, što je dosta izbledela, dade se ipak sasvim pročitati. Fragmenat je ispisan lepom knjižnom beneventanom, u dva stuba. Na r^o strani sačuvao se lepi inicijal i početak homilija blaženog Augustina za treću nedelju korizme. (Dominica III. de quadragesima . . . Omelia beati Augustini episcopi, de eodem). Prema tome je odmah bilo lako utvrditi, da je ovaj folio fragmenat jednog bez sumnje većeg beneventanskog rukopisa, i to, kao deo jednog homilijarija².

Morfološki odaje ovaj fragmenat homilijarija karakteristike starijeg tipa dalmatinske beneventane. Conspectus generalis daje kronološki pismo iz XI. v., jer detaljna analiza nije dala nijedan kriterij, koji bi datirao rukopis sa dvanaestim, ili kasnim jedanaestim vekom. Šta više, ovaj fragmenat homilijarija odaje frapantnu nalikost sa rukopisom, koji je pisao splitski đakon Majon (1015—1030)³.

Morfološki za veću starinu govori oblik kratkog r, koji se često nalazi ne samo na kraju, nego i u telu reči⁴. Jednako i otvoren luk slova t pridružuje se toj dataciji⁵.

Inače sva slova redom ne odaju nikakvih zasebnih osebina, koje ne bi poznavali iz rukopisa pisanih dalmatinskom beneventanom.

Interesantno je tek, da je drugo, konsektivno c uvek prelomljeno.

Diftong ae pisan je kao ě (sa sedilom), ali se na pojedinim mestima javlja i stariji način s izrazitim reliktom slova a na osnovnoj liniji. Svakako znak za veću starost rukopisa⁶.

Za dataciju sa vremenom rada đakona Majona govori i upotreba upitnog znaka samo na upitnom pronomenu, jer na kraju upitne rečenice nema nikakvog znaka⁷.

¹ I ovom prilikom blagodariam g. prof. St. Stanojeviću na njegovom lepom daru. Vidi sl. 5. na str. 189.

² Zanimljivo je, da je u ovom Homilijariju za III. nedelju u korizmi označeno evanđelje po Ivanu (Euangelium Sec(undum) Joh(annem): Dixit lh(esu)s turb(ae) Judeorum), dok je prema Mis-sae Romanum (o. c. 1908) str. 77. za treću nedelju u korizmi određeno evanđelje po Luci

(Luc. 11. b). Kolumna teksta pred homilijom sv. Augustina pripada verovatno homiliji čitanoj na drugu nedelju u korizmi.

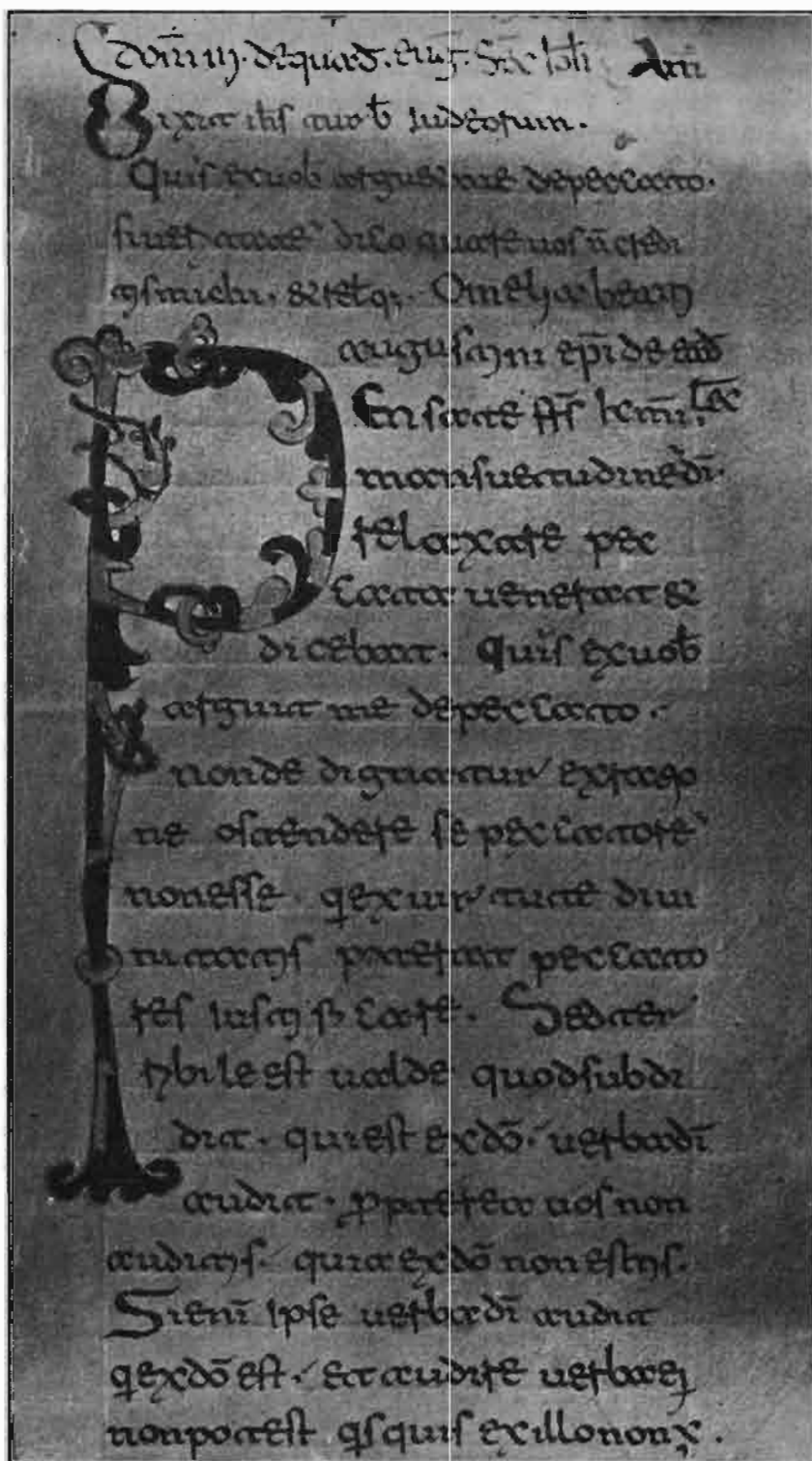
³ Zagreb, M. R. 164. Vidi V. Novak, Scriptura Beneventana, str. 68—70. Faksimil, tab. 2.

⁴ Idem, str. 27—28.

⁵ Idem, str. 28—29.

⁶ Idem, str. 29.

⁷ Idem, str. 44.

Sl. 5. Fragment homilijarija 11. v. u seminaru za pom. istor. nauke univ. beogradskog.

Abrevijacije pokazuju samo stariji tip pokraćivanja. Na pr. om̄ia; om̄ips¹. Sve su abrevijacije obične, tek je veoma retka suspenzija Sēc = secundum, i to opet za veoma stari perijod². Tom se abrevijacijom uvećaje raznovrsnost dalmatinsko-beneventanskih kratica³. Evangelium = eug⁴. Est krati jednom kao nota juris ÷.

Ligature su sve pravilne, a sp ima uvek razbiven luk.

Interpunktije su pravilne, za veće i manje pauze.

Nad pojedinim rečima ima akcenata, što je nesumnjiv znak, da je ovaj rukopis bio određen za glasna čitanja u manastiru, ili u crkvi.

Ortografiski ovaj jedan folio ne daje osobit uvid u karakter poznavanja latinskog jezika dotičnog pisara.

Piše:	aliut	mesto aliud	(t mj. d);
	custus	„ custos	(u „ o);
	habundantia	„ abundantia	(dodaje h);
	michi	„ mihi	(dodaje c);
	omelia	„ homelia	(ispušta h);
	peccator	„ peccator	(e mesto e) i t. d.

Sve su ovo karakteristike koje ima dalmatinska beneventana, pa tako i ruka đakona Majona.

Kad se pažljivo uporedi conspectus generalis fragmenta homilijarija sa Zagreb, M. R. 164, može se uočiti ista ruka, zajednička obim rukopisima. Morfološke osobine, ortografske kao i abrevijacije potvrđuju ovu izrazitu naličnost. U najmanju ruku, ova dva rukopisa odaju jedan strogi skriptorij iz koga je proizašao đakon Majon. Jednako i karakter pergamene, kao i to, da su oba rukopisa pisana u dva stuba.

Na kraju retka se u oba rukopisa javlja češće karolinško a i kapitalno T; m je jednako formirano sa sitnim zavojcima na dnu svake i-crtice; r je kratko kad je završno, i u sredini reči ako nije u ligaturnom spoju. Slovo t jednako otvoreno u oba rukopisa.

Sitni inicijali, pred svakim većim odlomkom teksta, identični su u oba rukopisa, i podjednako ispunjeni crvenom bojom.

Veliki i karakteristični inicijal u fragmentu homilijarija (P) u konstrukciji, kao i izvedbi, sa životinjicom što nagriza crticu, jednak je radnji inicijala u Zagreb M. R. 164. Boje i kompozicija, primitivna, no simpatična, odaje ne samo isti stil, nego gotovo istu ruku.

Ligature su u oba rukopisa izvedene u dosta slobodnom zamahu, i taj ductus daje celokupnom izgledu zasebnu notu.

Prema ovome, ovaj sačuvani fragmenat Homilijarija, iz početka XI. v., ili je delo đakona Majona, ili njegovih drugova, čiji su napori u produkciji liturške literature sačuvani u rukopisu Zagreb M. R. 164 kao i Beograd Ms. Lat. 1.

¹ Idem, str. 42.

² Lindsay W. M., *Notae Latinae*, Cambridge 1915, str. 282–283.

³ *Scriptura Beneventana*, str. 40.

⁴ Idem, str. 40. Lindsay, *Notae Latinae*, str. 426.

III

Exsultet osorskog evanđelistara.

(Evangeliarium Absarense.)¹

Borgianus Lat. 339. A. D. 1081—1082.

U vatikanskoj biblioteci čuva se sa signaturom Borgianus Lat. 339. jedan rukopis, evanđelistar, koga je beneventanskim pismom napisao neki benediktinski monah, u manastiru sv. Nikole, na otoku Osoru. Rukopis je nastao, kako je dokazano, u vremenu, između Uskrsa 1081. i 20. februara 1082.

Ovaj neobično lep, redak i važan dalmatinski rukopis, prema tome je iz vremena hrvatskog kralja Zvonimira. Rukopis je pored svoje grafičke važnosti, pored značenja za istoriju sredovečne muzike u Dalmaciji (jer je izvestan deo teksta neumiziran), važan i za hrvatsku istoriju, jer ima u njemu molitva, koja se u manastiru, kako će se to pokazati, molila i za kralja Zvonimira, pored ostalih crkvenih i državnih velikodostojnika. Prema tome, ovo bi bio, dosad, najstariji poznati, autentičan primer takve vrsti, u celokupnoj dalmatinskoj liturškoj literaturi, iz vremena hrvatske narodne dinastije. Sadržajno, dakle, rukopis je imao direktnih veza sa vladarevom ličnošću². I to na terenu, koji je ulazio u interesnu sferu vizantiskog carstva, u temi vizantiske Dalmacije. Istina je, da postoji hipoteza, komponovana na pretpostavkama, sa mnogo verovatnosti, da je Splitski Evanđelistar (Evangeliarium Spalatense, iz kraja VIII. v.)³ kao najdragocenija biblija čitave splitske hijerarhije (povezana sa legendom, da ju je napisao svojom rukom sam sv. Dujam) mogao također imati veze sa hrvatskim vladarima, jer, ta svečana biblija, s aureolom tolike starine i vrednosti, služila je i u onim svečanim prilikama, kad je splitski nadbiskup vršio kakvu zvaničnu funkciju i kod hrvatskih vladara ili crkvenih velikodostojnika, u crkvi ili kod zakletve⁴. Za kralja Zvonimira se zna, da je prilikom svoje krunidbe učinio i zakletvu, vazalsku, papi Grguru VII., što je moglo biti samo sa jedinim četveroevanđeljem⁵. A najvažnije i najsvečanije evanđelje bilo je ovo splitsko, „E. S.“, koje je „spiritualis pater“ Zvonimirov, nadbiskup Lovro, kako ga sam Zvonimir napisa, zacelo, za tu svečanu zgodu, najpripravnije ustupio⁶.

Rukopis, Zagreb M. R. 164., koji je napisan između 1015—1020, za vreme splitskog nadbiskupa Petra i hrvatskog kralja Kresimira III., očevidno je bio poznat i hrvatskim vladarima, kad su dolazili u Split⁷. A nije isključeno, da je to slučaj i za

¹ Skraćeno citirano kao „E. A.“. Rukopis je kod nas slabo poznat. Ja sam na njega upozorio prvi put, u članku, „Povodom prve povijesti hrvatske muzike“ (»Jugoslav. Njiva«), God. VI. knj. 2. br. 3, str. 109—111. Vidi slike 6—8 na stranama 195—197.

² Drugi primer, iza ovoga jesu Laudes u zadarskom evanđelistaru, u kojima se moli za ugar.-hrv. kralja Kolomana. Vide, A. Zaninović, Laudes iz početka 12. vijeka u Evanđelistaru zadarske crkve sv. Šimuna. („Sveta Cecilija“, Zagreb, 1926. Sv. 1) separat, str. 1—8.

³ Novak V., Evangeliarium Spalatense Split 1924

⁴ Treba podsetiti na veoma blize, dobro poznate odnose hrv. kneza Trpimira, kraljeva Tomislava i Petra Kresimira IV., a napose Zvonimira, od polovice IX. v. do kraja XI. v., prema splitskim nadbiskupima, pa da se uvidi, kako je to doista, i verovatno, i moguće.

⁵ Rački F., Documenta. str. 103—104.

⁶ Rački F., Documenta. str. 106.

⁷ Novak V., Scriptura Beneventana, str. 68—70.

Splitski Sakramentar, iz kraja VIII. v. (S. S.), koji je mogao biti poznat i knezu Trpimiru (u polovici IX. v.), koji naziva splitskog nadbiskupa svojim kumom (compater)¹.

Ali ovako direktnog odnosa i veze sa hrv. vladarom, kao što je u „E. A.“ nema u nijednom, dosad poznatom rukopisu, osim u čedadskom četveroevanđelju, koga je video i Trpimir, i mnogi drugi slovenski knezovi i velikodostojnici².

Rukopis može da zainteresuje paleografa, historika umetnosti, paleografa muzike, liturgistu, a važan je u izvesnom smeru i za hrvatsku istoriju.

O paleografskoj i muzičkoj strani rukopisa, kao i o njegovoj provenijenciji raspravili su iscrpno dvojica uvaženih naučnika, Cagin³ i Bannister⁴. Naročito je u pogledu datacije mnogo učinio Cagin, kojemu je prema tekstu fol. 59°, uspelo identifikovati objavu nedelje septuagesime sa datumom 20. februara, u 1082. godini. Jer, naučna razmimoilaženja, u pogledu datiranja „E. A.“ bila su velika, od nekoliko vekova, od XI.—XIV. v.⁵ Studirajući sam taj rukopis⁶ i sâm sam se uverio o opravdanosti Caginovih umnih rezultata, grafičkih, istoriskih i kronoloških (fiksiranje septuagesime, 20. II. za 1082), a jednako su i Loweovi paleografski kriteriji u punoj važnosti, kao i Bannisterovi za neume. Pismo „E. A.“ je tip starije dalmatinske beneventane, koja ima svojih brojnih drugova, u rukopisima, kao i u notarijskoj dalmatinskoj beneventani. Rukopis je lepo izrađen, tek odaje nešto težu ruku, što može biti i u XI. v., u dalmatinskoj beneventani.⁷ I to je možda bilo, da je Federici bio zaveden ovakvim konspektusom, i odlučio se za XIV. v., što je dakako bilo iz osnova pogrešno.

Valja da se spomene, da je „E. A.“ bio upotrebljen od đakona u specijalnim danima svečanosti za pevanje evanđelja, a ujedno je u njem napisan i *Exsultet* sa objavom Pashe⁸. Nije bez interesa, za dalmatinsku hagijografiju, da se evanđelisti Mateju (fol. 41^r) ukazuje naročita pažnja u „E. A.“.

Kod studiranja ovog rukopisa preostalo je još jedno pitanje, koje uvaženi istraživači „E. A.“ nisu zapazili, a koje je pitanje od česti od velike važnosti za

¹ Rački F., Documenta, str. 3.

² Bethmann C. L., Die Evangelienhandschrift zu Cividale. (Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde), II. 1877. str. 113—128.

³ Cagin, Manuscrit de Musée Borgia. (Revue de bibliothèques 1902. str. 41—73). Dat je potpun opis rukopisa, datiranje i poreklo. Retko učena i uspela studija naučnika, koji je u hrvatskoj istoriji inače bio slabo orijentiran.

⁴ Bannister F. M., Monumenti Vaticani di paleografia musicale latina. Lipsia 1913. Drugu literaturu o tome kod Bannistera, o. c. str. 127 do 128; Ehrle-Liebart, Specimina codicum Latino-rum. Bonnae 1912. Text, XVII. Tab. 116.

⁵ Cagin, o. c. 1082; Ebner A. Iter Italicum (Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale Romanum im Mittelalter) Freiburg i. B. 1896, str. 308, sa XII. v.; Federici V., u Archivio della R. Società Romana di Storia Patria. (1904), str. 232 sa XIV. v. I suviše grdna greška za uvaženog italijanskog paleografa. Bannister. o. c. str. 127 odlučuje se i zbog paleografskih beneventanskih karakteristika za 1082. On vrlo dobro opaža, povodeći

se za Caginom, a upirući se na Loweov autoritet, koji se također odlučio za XI. v. „La scrittura non è cassinese ma del S. E. d'Italia, e il Loew non è riuscito a scoprire nel ms. un segno solo che sia necessariamente posteriore al secolo XI.“ (o. c. str. 128).

⁶ U februaru 1925, u Vatikanu.

⁷ Zato je lep primer rad đakona Majona u Splitu, (Zagreb M. R. 164. A. 1015—1030). A tome jednako naliči i Homiliarium XI. v. Vidi gore str. 189 sl. 5.

⁸ „Exsultet“ je radosna i divna pesma (Exsultet jam angelica turba angelorum), koja u sredovečnoj istoriji umetnosti zauzima zasebno mesto. Ona se sa amvona pevala na veliku subotu, prilikom posvećivanja uskršnje sveće. Redovan je pojav, da se Exsultet izradio u formi rotulusa, divno iluminiran sa minijaturama i inicijalima. Vidi n. pr. Codice diplomatico. I, Barese. Bari 1897. Faksimil u prilogu. Ebner A., Handschriftliche Studien über das Praeconium Paschale. (Kirchenmusikal. Jahrb. XVIII. Regensburg 1893). U „E. A.“ je izveden veoma čedno, iako s minijaturnim inicijalima.

poreklo rukopisa. Ispitivanje toga pitanja utvrđuje još i više ranije polučene rezultate, a osvetljuje donekle i vizantisko-hrvatske odnose u vreme postanka rukopisa. Prema kraju Exsulteta nalazi se i molitva za papu, nadbiskupa i kralja (ili cara) još dan današnji u rimskom misalu¹. U srednjem veku, rotulusi Exsulteta, kao i evanđelistari, u kojima se nalazi napisan Exsultet u tome pokazuju izvesne varijante, što se tiče osoba, koje su se u molitvi spominjale, kao i stilizacije molitve.

U „E. A.“ ovaj deo molitve glasi:

„Precamur ergo te, domine: ut nos famulos tuos, omnem clerum et deuotissimum populum, una cum beatissimo papa nostro ·N·, et antistite ·N·, et abbate nostro ·N·², cum omni congregatione beatissimi Nicolai, presentis uite quiete concessa gaudiis facias perfrui sempiternis. Memento etiam, domine, famuli tui impera(to)ris³ nostri ·N·, cum omni exercitu suo, et famuli tui regi (!) nostri⁴, cum populo xpiano qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, premia eterna largire digneris“⁵.

Iz ovoga dela Exsulteta vidi se, da se u manastiru sv. Nikole, na veliku subotu, kod posvećivanja paskalne sveće istovremeno molilo za papu, biskupa, *opata, kongregaciju sv. Nikole, za cara i čitavu njegovu vojsku, za kralja i za čitav njegov narod*.“

Ponajpre valja da se naglasi, da je pisar „E. A.“ zacemento stilizovao ovaj deo Exsulteta prema faktičnim prilikama, u kojima je on onoga časa živeo. Ako je imao uzorak iz koga je prepisivao ceo kodeks, on je na tome mestu bio posve individualan, što pokazuje, da govori o opatu, kao i kongregaciji manastira sv. Nikole sasvim izričito. Zatim, kako će se videti, on je mogao misliti samo na prilike u svojoj zemlji, na prilike, koje su realno postojale. Jer, da toga nije bilo, on bi to onoga časa izmenio. A ako je prepisivao iz jednog starijeg kodeksa, koji je već ranije postojao u manastiru i nastao u manastiru, onda bi se samo moglo još i više naći potvrde za te i takve političke prilike, u ranijim vremenima, kad je bilo vrlo malo verovatno, da se u vreme, dok je Vizant isključivi gospodar svoje teme, moglo moliti za vladara, (kralja) gospodara u drugoj državi. To se moralo dakle dogoditi, kad se supremacija hrvatskog kralja znatno pokolebala. A da je 1081 i 1082, upravo takvo vreme, videće se iz događaja, koji su se kaleidoskopski odvijali iza smrti kralja Petra Kresimira IV i kralja Slavca, i u vreme kralja Zvonimira, kad je osciliranje prijateljskog i neprijateljskog držanja hrvatskog kralja prema Vizantu, izazvalo jačanje želja vizantiskih, za nekadašnjom faktičnom vizantiskom temom.

Da nije kodeks doslovce prepisan iz kodeksa, donesenog iz druge koje zemlje i države, videće se iz upoređivanja sa Exsultetom iz južne Italije, u kojemu prilike ne bi dozvolile ovakvu stilizaciju, kakva je bila moguća jedino u Dalmaciji. Dalmatinski, beneventanski pisar, voli uvek, u tim delovima, u izvesnim granicama, individualni stav⁶.

¹ Missale Romanum, (o. c.), str. 167—168.

² Kod ove oznake opata (·N·), ovo slovo ·N· je neumizirano, s kojim se notama izgovaralo i ime opata, ali ga nije pisar ispisao, jer je rukopis bio određen za dulji niz godina, a ne samo za vreme opata iz g. 1081—1082. Ove note su samo refleksi sećanja i misli na opata, koji upravo, taj čas opatuje.

³ U originalu je: imperaris. Kako broj neuma odgovara upravo svim slogovima: imperatoris, to je jasno, da je pisar zaboravio nad reč staviti znak pokraćivanja.

⁴ Zanimljivo je, da ovde pisar nije stavio ·N·, kao inače iza svakog pomenutog lica.

⁵ „E. A.“ fol. 58ro i 58vo. Vidi slike 7—8 na str. 196—197.

⁶ Najlepše to pokazuje Missale Plenum, Zagreb M. R. 166. donesen iz Italije (Monte Cassina) krajem XII. v. Napisan je u jedanaestom veku, i u kanonu se molilo za cara. Ali u Splitu krajem XII. v. moli se za kralja. I pisar, koji je Missalu dodao u Splitu dodatke, na tome je mestu izmenio imperator u rex i dodao samo ime (Emericus). Vidi: Novak V., S. Beneventana, o. c.

Iz svega izlazi, da tekst u „E. A.“, valja posmatrati kao originalnu i individualnu stilizaciju pisara „E. A.“ u 1081 i 1082, i u onom slučaju, ako mu je za predložak, s koga je pisar eventualno prepisivao, služio rukopis mnogo stariji, i po-reklom iz koje druge zemlje, u kojoj su vladale druge političke i državne prilike. Ko poznaje, dobro, sredovečnu knjigu i njezino postajanje, može razumeti u kojim slučajevima pisar prestaje mehanički prepisivati, i unositi individualnu notu, s obzirom na vreme, mesto i prilike, u kojima nastaje kodeks.

Za ovo ima jedan naročito lep i analogan primer u Exsultetu, koji je nastao u Baru, u XI. v.¹

Stilizacija barskog Exsulteta je sasvim drugojačija nego ona u osorskom kodeksu. U toj se analogiji vidi značaj individualnog sastava. To upoređenje ovih dvaju Exsulteta govori, kako su osorski i barski Exsulteti pored svoje glavne sadržine, u ovom delu molitve produkti zasebnih i različitih prilika, čiji se refleksi jasno očituju. A razlike nema samo u formi, nego i u sadržini.

Exsultet barski², ima ovu zaključnu formulu:³

„Salvum fac populum tuum domine · et benedic hereditatem tuam · ut rede-
untes ad festivitatem pasche · per hec visibilibus et invisibilibus tuis iniantes · dum
presentium usufruuntur · futurorum desideria accedantur.

Una cum beatissimo papa nostro ill.⁴ et antistite nostro ill. sed et omnibus
presbiteris · diaconibus · subdiaconibus · cunctoque clero uel plebe.

Memorare domine famulorum tuorum · imperatorum nostrorum⁵ ill. et ill. et
cunctum exercitum eorum et omnium circumadstantium.“

Iz ovog jednog primera jasna je razlika između osorskog i barskog Exsulteta. Ovaj barski Exsultet, naročito u dodacima, kursivnim i minuskulnim, a inače u divno i umetnički izrađenom rotulusu, pokazuje, kako si je đakon kod svečanog pevanja pomagao, da ne zaboravi na ime, koje je valjalo pevati.⁶

Jedan letimični pogled u sastav zaključne formule Exsulteta, nastalih u drugim manastirima, ranije i docnije od osorskog Exsulteta, potvrđuje u punoj meri individualnost prepisivača kodeksa u toj formuli, napose na mestu gde su se spominjale osobe za koje se molilo⁷.

Prema ovome faktu može se mirno utvrditi, da je stilizacija osorskog evanđelistara u zaključnoj formuli Exsulteta sasvim tipična za mesto i vreme u koje je nastala. To jest, da se u hrvatskim i dalmatinskim manastirima i crkvama na uskršnju

str. 72—73. Jednako lep primer zato daje Exsultet u Cod. C. 32. mbr. 2. Bibl. Vallicellana (Roma), u kome se molilo za papu, cara, opata i kongregaciju. Rukopis je u XI. v. pisan beneventanom. U XIII./XIV. v. neko je precrtao imperatoris i nad tim napisao regis. (Vide: Ebner A., o. c. str. 202). Očiti primer kako je čitač XIV. v. hteo da izmeni stilizaciju iz XI. v., pošto su u XIV. v. bile druge državne prilike. I ovo je znak, da je „E. A.“ kod postanka svoga, u stilizaciji toga stava Exsulteta bio individualan.

¹ Nitto de Rossi - F. Nitti de Vito, Codice diplomatico Barese. I. Bari 1897. Faksimil u prilogu (u bojama).

² Pisan je divnom beneventanom, (oblom), kao i osorski, samo tipa jugoitalskog.

³ Usporedi osorski Exsultet.

⁴ Codice Barese, str. 207 kaže u N. 1: Su ill. è scritto il nome del papa *Alexander* in corsivo. Nello spazio restato vuoto nel rigo superiore sono aggiunte, in minuscolo, le parole, *una cum venerabili archiepiscopo nostro Ursone* . . .

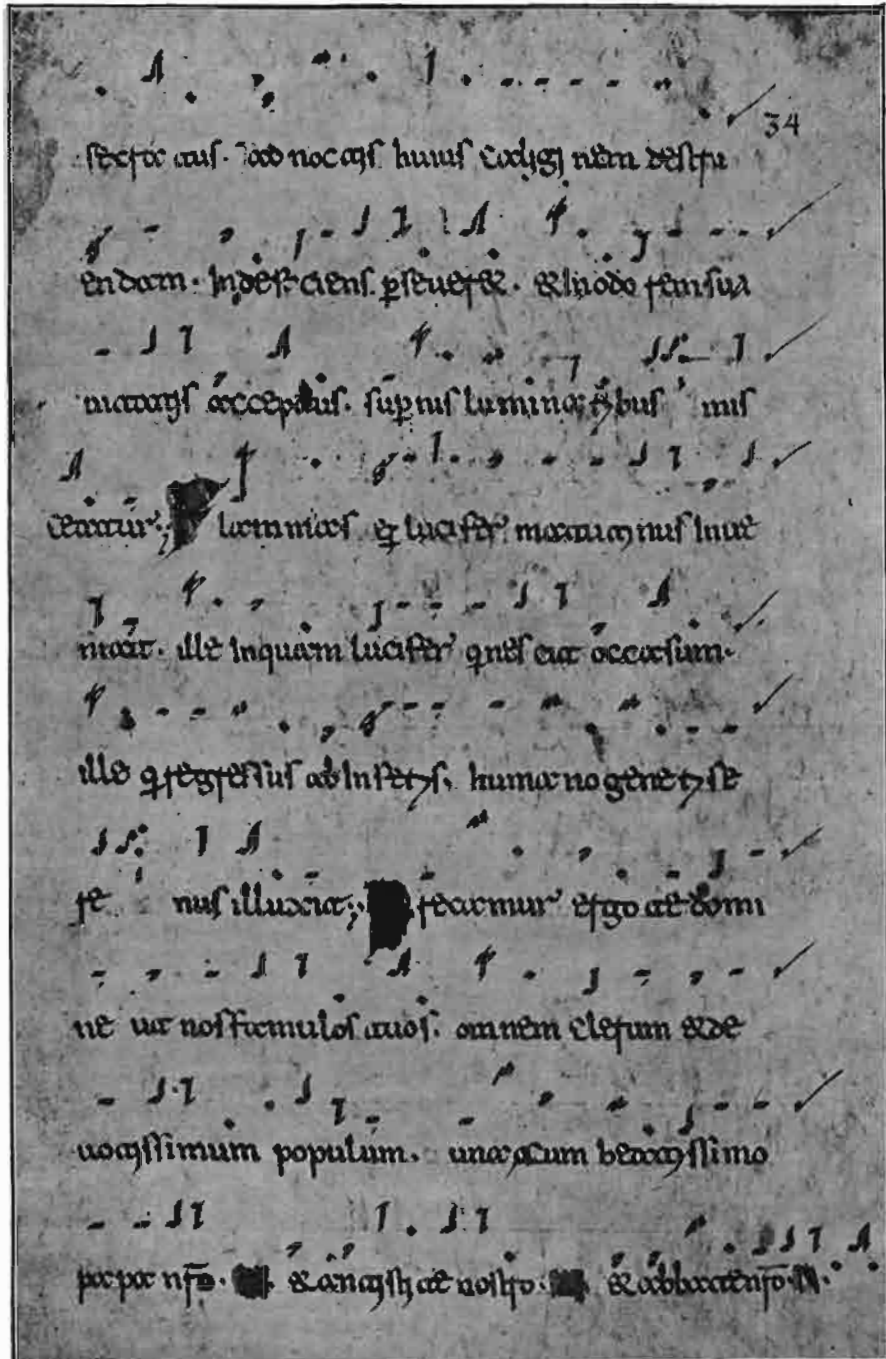
⁵ Idem. N. 3.: Sotto ill. et ill. fu scritto *Constantini et Eudoxie*: quest'ultimo nome, scritto, poco chiaramente fu ripetuto, al di sopra del secondo ill.: tutto in minuscolo con molti elementi corsivi.

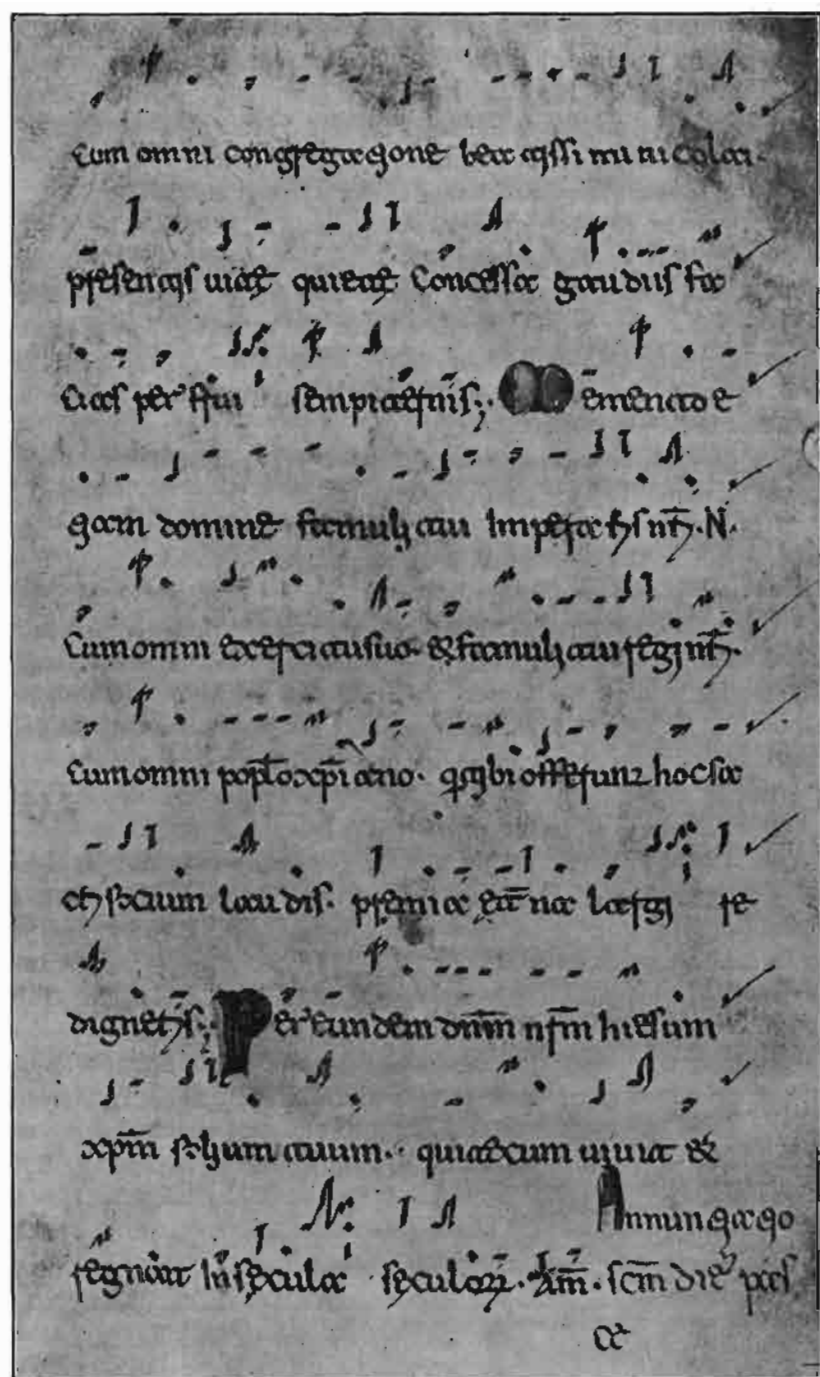
⁶ I docniji dodaci, to jednako potvrđuju. Idem, o. c. str. 208. Sličnih primera, iz kanona i Exsulteta, mogao bi se čitav niz navesti.

⁷ Ebner A., o. c. str. 27; 31; 34; 39; 43; 105; 106; 129; 163; 167; 194; 206; 236; 248; 279;

fuyt carinam. In fuit enos; Quifuit felix
 In fuit adam. In fuit di; In fuit ple
 nius spulco feggestus et aios dante;
 LUMEN DEI. Sicut in die
 de litate
 hom angelu
 co aufho celo; in
 fum. exul aene dunt na.
 misset ce. & pater noster feggest uic to tce au
 boe in aonse. Saluatoris. Gaudere se

Sl. 6. Evangeliarium Absarense a. 1082. fol. 53ro.

Sl. 7. Evangeliarium Absarense a. 1082. fol. 58^r.

Sl. 8. Evangelium Absarense a. 1082. fol. 58r.

subotu, u zaključnoj formuli Exsulteta molilo za papu, biskupa, opata, manastir, vizantiskog cara i hrvatskog kralja. U Bariju, i u drugim mestima, nikako za cara i kralja¹, naprosto zato, jer su državne prilike bile drugojače.

Pita se, da li je bila moguća ovakva stilizacija molitve u dalmatinskom manastiru, u vreme hrvatskog kralja Zvonimira, i to, upravo u godini 1081 i 1082.

Samo po sebi otpada pitanje, da li se i u katoličkim manastirima i crkvama i posle definitivnog rasepa istočne i zapadne crkve, moglo moliti za pravoslavnoga cara. To očevidno dokazuje barski Exsultet, kao i neki drugi².

Odnosi između hrvatskoga kralja i Vizanta s jedne strane već od vremena kralja Petra Kresimira IV, pa onda kralja Zvonimira, a s druge Mlečana i Vizanta, u pitanju gospodstva nad dalmatinskim gradovima najbolje mogu komentarisati sadržinom zaključne formule osorskog Exsulteta. Ili obratno, i ovaj deo molitve, o kojoj ne može biti sumnje, da je pisana na Osoru, u sasvim individualnoj stilizaciji s obzirom na vreme, mesto i prilike, u stanovitom obimu osvetljava značaj tih odnosa u godinama 1081/1082.

Prvi od hrvatskih vladara, Petar Kresimir IV, u formuli intitulacije ističe da je kralj Hrvata i Dalmatinaca, ili da upravlja pravima Hrvatske i Dalmacije³.

F. Šišić, koji je najdublje ušao u ova pitanja odnosa hrvatskih vladara prema Vizantu, na temelju izvora i slobodnih kombinacija, on fiksira ovako pitanje suvereniteta nad dalmatinskim gradovima:

„U ovim sudbonosnim događajima⁴ dakle, treba da tražimo ključ za rješenje pitanja; kad i kako je hrvatski kralj Petar Kresimir IV. proširio svoju vlast i na vizantijski temat Dalmaciju. Budući da se to mirnim putem moglo zbiti jedino s pristankom carske vlade, ne može da bude sumnje, da je ona svakako u sporazumu sa samim dalmatinskim gradovima i njihovim predstavnicima, u prvom redu s biskupima i priorima, odlučila da ih prepusti, ne *odrekavši se ujedno drevnih suverenskih prava*, obrani i upravi susjednoga hrvatskoga vladara. Ovo je baš moglo da bude oko 1069⁵, to jest baš onda, kad je posle svoga nastupa car Roman IV Diogen pregnuo, da čitavom snagom, što mu je stajala na raspolaganje, suzbije opasnosti od Seldžuka (Turaka) na azijskim granicama, dok je u isto vreme u istočnoj Italiji prijetio neprekidnim navalama (još od augusta 1068) normanski vojvoda Robert Gviskard, ostacima tamošnjega carskog posjeda, u prvom redu gradu Bariju. Šta više, još 1066. pokušao je vjerni vazal vojvode Roberta, grof Gotfrid Tarentski, iz plemena Amika, da pređe na istočnu obalu Jadranskog mora, ali ga je carski admiral Mauriks suzbio. Ma da je nekoć carstvo poverilo dalmatinske gradove kraljevima Tomislavu (o. 924.) i Stjepanu Držislavu (o. 988.) kao carskim prokonzulima, ipak je velika razlika između njihova odnosa spram njih i onoga kralja Petra Kresimira IV; jer dok su oni raniji hrvatski vladari većma bili branitelji dalmatinskih gradova, Petar Kresimir IV bio je njima faktični gospodar, ne kiteći se titulom carskoga prokonzula ili eparha. Samo pak pominjanje imena vizantinskih careva pored imena hrvatskog kralja u

¹ Vidi predašnju notu.

² Vidi Ebner, o. c., idem.

³ Rački F., Documenta, str. 62 i 72. „Ego Cresimir, qui alio nomine uocitor Petrus, Chroatorum rex Dalmatinorumque.“ Ili: „Ego Cresimirus, divina gratia largiente Chroatie atque Dalmatie iura gubernans“.

⁴ U povodima bitke kod Manzikerta (1071.)

⁵ Ali, u dokumentima se već deset godina ranije i redom kroz taj decenij Kresimir zove kralj Hrvatske i Dalmacije! Rački F., Documenta, str. 51; 56; 62.

formuli datiranja dalmatinskih isprava, tek je historijska uspomena i *isticanje onoga tradicionalnoga vrhovnog suvereniteta, koji je i dalje postojao*.¹

Ovo, Šišićevo mišljenje, može se u nekoliko nijansirano nadopuniti, odnosno korigovati time, da je kralj Petar Kresimir IV već mnogo ranije naglasio svoja prava na dalmatinske gradove. Čitav jedan decenij ranije². Zato može da stoji, da ovi događaji, koje spominje Šišić nisu bili neposredan povod proširenju vlasti hrv. kralja na dalmatinske gradove. Ono je postojalo ranije. Ali verovatno je ovo, i najvažnije, što kaže Šišić, da je posle 1069 Vizant priznao već ranije uzurpirana prava Kresimirova, pošto su ga na to prisilile unutrašnje i spoljne prilike carstva. Isticanje tradicionalnoga vrhovnog suvereniteta, u intulaciji i datumu dalmatinskih listina ne postoje samo za vreme Petra Kresimira IV, kako drži Šišić³, jer se na primer u posve hrvatskom Belgradu, dakle u gradu izvan vizantiske teme Dalmacije, datiralo i po caru (uz papu, kralja, opata i prijora)⁴. Šišić vidi dalje u vazalskoj prisegi kralja Zvonimira papi Grguru VII punu neovisnost od vizantiskog cara, iako docniji događaji, kao i odnosi prema Vizantu, najpre neprijateljski (kao saveznik Normana), a onda i prijateljski (zbog želja Rima i sticaja okolnosti koje su pripremale krstaške ratove), uz pojedine dokumente (formule u listinama) i ovaj nađeni Exsultet, govore, da je taj suverenitet još uvek bio dosta izražajan i u vreme kralja Zvonimira. Jer, ako Šišić tvrdi da ova vazalska prisega kralja Zvonimira „dokazuje, da je Zvonimir, kao i njegov prethodnik Petar Kresimir IV opet ujedinio u svojoj ruci Hrvatsku i Dalmaciju u jednu državu, dakle da je on opet bio dalmatinskim gradovima neposrednim gospodarom“⁵, jedva bi bilo moguće, da se u katoličkom manastiru, u vreme kad bi se oslobodili vlasti po njihovu nazoru šizmatičkog vladara, moli i za cara, kao i onda, kad se to po zakonima države moralo činiti.

Zato izgleda prema sačuvanim dokumentima i njihovim formulama kao još i više prema faktu koji nam daje osorski Exsultet, da je „isticanje tradicionalnog vrhovnog suvereniteta“ imalo mnogo dublje i sadržajnije značenje od puke istorijske uspomene. To najviše dokazuje upravo ovaj Exsultet. Ovo „isticanje“ bilo je, bez sumnje, izraz života, poimanja i osećanja jedne vrhovne vlasti u samoj državi. Tu je vrhovnu vlast substituisao hrvatski vladar, ili još bolje, u pravnoj snazi legalnog zastupanja zajedno s njom vršio sva prava nad terenom, koji je formalno, iako ne faktički u duhu i tradiciji, u kontinuitetu istorijskih prava pripadao Vizantu. Oscilacija moći vlasti vizantiskih vladara, njihove trajne nevolje, u kojima su se oni kinili, diktovale su diplomatsko balansiranje u unutrašnjoj, a još više u spoljnoj politici. I to zato, da bi, ma i pod raznim formulama sačuvali kontinuitet svoje vlasti, da je u povoljan čas, fiktivnu, pretvore u faktičnu.

Jer, 1076, posle Slavčeve katastrofe (ni dve godine dana posle smrti Petra Kresimira IV), a pre Zvonimirovog krunisanja, dužd Dominik Silvije, muž Teodore, sestre cara Mihajla VII, uzeo je naslov „Dux Dalmatiae“ obnovivši vlast u gradovima

¹ Šišić F., Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925, str. 522 i 523.

² Rački F., Documenta, str. 51. A. 1059. „Regnante Cresimiro rege Chroatorum et Dalmatarum“, str. 57.: „Imperii moderante habebas domino Comneno, Croatie Dalmatieque regnum domino gubernante Petro.“ I t d. Str. 62; 66. Šišića upravo na 1069. navodi sigurno deo promulgacije iz kirografa od 1069. Doc. str. 73.

³ Idem, str. 523. n. 59.

⁴ Rački F., Documenta, str. 109. A. 1076.: „Et hoc, apostolante Gregorio VII papa, apud Grecos Michail imperante, apud Sclauso Suinimiro regnante, Petro in eodem monasterio abbatante Dominico Justo Belgradi priorante.“

⁵ Šišić F., o. c. str. 563.

vizantiske Dalmacije, a čini to sigurno odobrenjem, ako ne i pomoću Vizanta¹. Ili, 1085. dužd Vital Falieri, dobiva ponovno pravo, u Vizantu, da bude gospodarom u dalmatinskim gradovima u ime Vizanta². Svakako zato, što je Vizant pravo vrhovnog gospodstva polagao na Dalmaciju, i njome raspolagao, kao njen isključivi gospodar³.

Između 1076 i 1085 bilo je raznih peripetija u odnosima Zvonimirovim prema Vizantu, naročito u pitanju akcije Normana, i sukobu vizantisko-normanskom⁴.

Posle 1076, kad se Dominik Silvije proglasio dux Dalmatie, morao je Zvonimir veoma brzo uspostaviti svoju vlast nad dalmatinskim gradovima, dakako u okviru vizantiskog suvereniteta, jer ne nalazimo traga direktnim sukobima između Zvonimira i Mlečana, i Zvonimira i Vizanta. Pristajanje Zvonimirovo 1081 uz Roberta Guiskarda, (dakako protiv Vizanta), držim, nije ipak izazvalo potpun prekid odnosa sa Vizantom, (kad i onako nije posve jasna uloga sudelovanja Zvonimirova u ratu Guiskardovom proti Vizantu). Smatram, da su odnosi došli do punog izraza tek 1085, ali i tu je još Zvonimir bio dorastao da mu ne naudi novi eksponent Vizanta, dužd Vital Falieri.

Exsultet u osorskom Evangelistaru jasno kaže, da se u vreme njegovog postanka (1081—1082) u osorskom sv. Nikoli, na veliku subotu, molilo za papu, opata, kongregaciju sv. Nikole, za cara (Aleksija) i za kralja (Zvonimira) kao i za njihove vojske i *sav hrišćanski* narod.

Da je 1081 nastupio potpun prekid „sa mnogovjekim vrhovnim suverenom, carem vizantiskim“, nemoguć bi bio ovaj stavak u zaključnoj formuli Exsulteta.

Kralj Zvonimir, bio je bez sumnje dobro poznat i na Osoru⁵. Splitski nadbiskup Lovro, „spiritualis pater“ kralju Zvonimiru bio je pre nego što je postao nadbiskup u Splitu, biskup na Osoru.⁶ Jednako je i otoku Krku bio sklon kralj Zvonimir, darivajući crkve, i zacelo je i ovde imao mnogo zahvalnih pristaša⁷. Utvrđena faktična vlast Zvonimirova, a nemogućnost i slabost dužda Domenika Silvija u 1076 i dalje, učiniše, da je u Exsultetu spominjan pored cara, kralj, a ne dužd, čija se vlast sigurno nikad nije osetila u državnoj upravi. Exsultet dokazuje afirmaciju Zvonimirove vlasti nad dalmatinskim gradovima, ali svakako po pristanku, ma i nemilom, Vizanta. Dokazuje i to, da su mu gradovi, kao i udaljeniji otoci odavali svu počast, koja ga je išla kao vladara i gospodara. I zato se 1081—1082 moglo moliti u dalmatinskim crkvama i za hrvatskog kralja, jer ugled cara Aleksija nisu poznati događaji toliko uzdrmali, da bi to osetio duh naroda. Jer, monah, pisar osorskog evangelistara oseća, da nad Zvonimirom kraljem, ima još jedna instancija vlasti, koju mora da spomene u svojoj molitvi. Ako je to mogao upravo 1081—1082 osećati dalmatinski monah, onda je to bilo moguće još i više, u drugim vremenima, iza kralja Petra Kresimira IV i njegovih naslednika⁸.

Analogija, u stilizaciji spomenutog barskog Exsulteta, kao i u dodacima, osvetljuje i s te strane istorisku pozadinu osorskog Exsulteta.

¹ Šišić F., o. c. str. 554.

² Šišić F., o. c. str. 582. Zbog toga, jer je Zvonimir bio na strani Normana, neprijatelja Vizanta.

³ Šišić F., o. c. str. 582 i sam to priznaje: „Na pripadnost temata Dalmacije vizantinskom carstvu ne samo da u Carigradu nijesu nikad zaboravili, već se vazda s njome računalo, kao da bi de facto i dalje postojala poslije 1069“.

⁴ Šišić F., o. c. 581 i dalje.

⁵ Rački F., Documenta., str. 106.

⁶ Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana. [Ed. Rački. 1894] str. 47.

⁷ Šišić F., o. c. str. 582—583

⁸ Ovim bi pogledi Jovana Radonića, za vizantisko-hrvatske odnose u X v., dobili svoje produženje i za XI. v. (И. Радониць, О политическихъ отношеніяхъ Далматинскихъ городовъ къ Византии въ X вѣкѣ. — Извѣ-

Prema izloženom, upravo duh istoriski, utvrđuje kronološke i paleografiske rezultate Bannistera i Cagina, i dobija jaku potvrdu rezultat o poreklu, kao i vremenu postanka „E. A.“ Istovremeno „E. A.“ pokazuje, da je ideja o suverenitetu vizantiskog cara bila u Dalmaciji veoma živa i u vreme moćnog kralja Zvonimira — koji je imao snažnu podršku u svetskoj snazi Grgura VII. Ali istovremeno, da je i hrvatski kralj, unatoč aspiracijama mletačkog dužda, vršio vladarska prava, nad dalmatinskim gradovima i otocima, pod vidom vizantiskog suvereniteta.

S umetničke strane Exsultet „E. A.“ je jednostavnija radnja, ni izdaleka onako raskošna, ni dragocena u kompoziciji, kao i u bojama, kao barijski Exsultet. Sasvim jednostavni minijturni inicijal (E), iz koga se izvijaju tri figure. U sredini Hristos, blagosiljajući desnom rukom, a u levoj, držeći knjigu. U pozadini glave jesu konture krsta. S desne i leve strane po jedan arhanđeo (Mihael i Gabriel) sa trozubima u ruci, očevidno kao svećnjaci za trokraku sveću. Na desno je naslikana upaljena sveća, a pored nje đakon, koji desnom rukom ukazuje na nju, kao na simbol Exsulteta.

Karakter haljine sa širokim rukavima dalmatike, i jako tonzurirana glava pokazuje portretiranog benediktinca iz XI. v. To je prvi dosad poznati primer slike jednog benediktinca iz Dalmacije, iz tog ranog perijoda. Očevidno slika ne predstavlja neko određeno lice, ma da i to ne bi bilo isključeno, barem koliko se tiče volje primitivnog slikara.

Neumizirani Exsultet „E. A.“ ujedno je jedan veoma redak muzički relikv iz prvih pojava muzike na istočnoj obali Jadrana¹. „E. A.“ nesumnjivo dokazuje, kako i muzička nastojanja za sada imaju svoje reflektiranje u dalmatinskim stranama. „E. A.“ je sigurni terminus a quo za ova muzička nastojanja, koja verovatno i u Dalmaciji imaju istovremene početke kao i u Italiji, naročito u crkvenoj muzici. A, sačuvati nam je izvor, da nije bilo veza samo s muzičkim nastojanjima Italije (prvenstveno uticajem Monte Cassina), nego i sa onima Francuske. Te veze padaju nekako u isto vreme, kad je u Splitu nadbiskupom čuveni Lovro (1059—1099), „spiritualis pater“ Zvonimira. Isti onaj Lovro, koji je ranije bio biskup na Osoru. U njegovo je vreme došao u Split Adam Pariški (putujući za Atenu) i zadržao se kod Lovre. Tu je na njegovu molbu komponovao himne i druge tekstove o solinskom mučeniku i svetitelju Dujmu, što se sve u svojoj lepoti sačuvalo ne samo do vremena Tome arhidakona splitskog (XIII. v.)², nego i verovatno i do danas. I ovaj fakat, kao i mnogi drugi, utvrđuju već toliko puta dokumentovane bijološke veze obale istočnog Jadrana i sa zapadnom kulturom, pored istočne (u perijodu vizantiskom), koja je kultura svoje značenje tako uspešno prenosila i na obale, na kojima su u to vreme vladali hrvatski vladari³.

„E. A.“ je u svem dragocen izdanak kulture vremena i njenog duha u vreme hrvatskog kralja Zvonimira.

стія рускаго археологическаго института въ Константинополѣ. IV. София 1901. 408—417. Jednako i Šufflaj Milan, Hrvatska i zadnja preguća istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1075—1180). Zagreb 1901. Str. 11, 12.

¹ Muzički je u detalje opisan i prostudiran od Bannistera (O. c. Monum. Vat. di Pal. mus. lat. Testo. Lipsiae 1913., str. 127—128).

² Tomas Archidiaconus, o. c. str. 48.

³ Vidi: V. Novak, Povodom prve povijesti hrvatske muzike. („Jugosl. Njiva“. God. VI. knj. 2. br. 3 str. 109—110.

IV

Fragmenat homilijarija.

(Fragmentum homiliiarii.)

Ms. bibliothecae metropolitanae Zagrabiensis
XI. s. ex.

Zagrebačka Metropolitanska Biblijoteka ima dva sitna pergamentna fragmenta, pisana beneventanom, koji su zapravo delovi jednog folija, kako se to lepo razaznaje na fotografiji, na kojoj su ta dva dela na prerezu spojena¹ (str. 203. sl. 9).

Veličina ovog spojenog fragmenta, koji je tek donji deo jednog većeg folija, je 201 × 302 mm.

Rukopis, na koji se tek sitni spomen sačuvao, bio je pisan u dva stuba na sva-koj strani. Jedna strana tog fragmenta koja se nalazila s unutrašnje strane poveza, saču-vana je bolje i sasvim je čitljiva. Međutim strana fragmenta koja je bila s vanjske strane poveza dosta je oštećena, izbledela je i teško se razaznaju pojedina slova. Međutim, ipak se može utvrditi koja je strana recto, a koja verso folija. Prema tekstu na jednoj i drugoj strani može se ustvrditi, da je čitljivija strana recto, a slabo čitljiva, verso.

Fragmenat, a tako sigurno i ceo rukopis, bio je ispisan na neobojenim lini-jama, u dva stuba. *Conspectus generalis* od ovo nekoliko redaka pokazuje dve ruke. I to, kao da je prva četiri i po reda, kao i polovinu pretposljednjeg i ceo poslednji levog stuba, i jedan sitan dodatak (korekciju) i sve redove desnog stuba pisala ruka vikla beneventani koja stoji na granici između oble i uglaste beneventane². Naprotiv manji broj redi na levoj strani, pisano je više oblom beneventanom, manje izrazito i ka-ligrafiski. Na strani verso pisala je sve ista ruka kao što je pisan desni stub fol. r^o. Karakteristiku desnog stuba daju takozvane i-crtice, koje su sastavni delovi slova *i*, *u*, *m*, *n*. One su na vrhu i na dnu jako ispučane, kao pojačane točkice. Međutim u trinaest i po središnjih redaka u levome stubu, nema te oznake. I-crtice su teške, u jednom potezu, bez ikakvog senčenja. Izgleda da je u tome delu počeo neki drugi da piše, i prvi se brzo razočarao sa svojim pomagačem, jer se to vidi iz korekcija, koje je prva ruka u ovome delu obavila, kao i u korekcijonom dodatku, u poslednja dva reda levog stuba, koji tako remete stalni broj redaka obaju stubova. Taj se izraz oštine i markatnosti zapaža i kod slova *a*, *r*, i *t*. Završno *r* kod prve ruke svršava nadesno srazmerno kratkim ramenom dok je kod druge ruke to rame izrazitije produženo. Slovo *s* kod prve ruke spušta se duboko ispod osnovne linije s utančanim svršetkom dok kod druge ruke jedva prelazi osnovnu liniju, i svršava tupo odsečeno. Ligatura *ri*, kod prve ruke je izvedena oštro, sa pregibom, kod druge ruke u jednom dosta slobodnom kursivnom zamahu. Prvi piše Ciprianus, a drugi Cyprianus.

¹ Ove je fragmente našao bivši direktor zagre-bačke universitetske biblijoteke, univ. prof. g. Fr. Fancev. On ih je skinuo s jedne knjige i pripojio rukopisnom odeljenju Metropolitanske biblijote-ke, (zasad bez signature) i najpripravnije mi ustupio na naučnu upotrebu. I na ovom mestu

mu zato najsrdačnije blagodarim. G. prof. univ. V. Hoffiller bio je ljubazan da je za njihovu publika-ciju učinio fotografiju na čemu mu usrdna hvala
² Zato daje upravo Dalmacija nekoliko značajnih prinosa. Vidi Novak V, *Scriptura Beneventana* str. 36.

Sve ove različnosti nedvoumno govore da su na toj jednoj istoj strani fragmenta zastupljena dva pisara. Izgleda kao da je, bog zna iz kojih razloga, neki manje vešti benevetanski kaligraf odmenuo prvog izrazitog kaligrafa, a jer je ovaj bio uskoro nezadovoljan njegovim poslom, sam je produžio i zacelo svršio ceo posao. Fragment ne pokazuje inače naročitih morfoloških osebina. U korekciji upotrebljava dvaput karolinško *a*, a prva ruka na jednom mestu i *v*, (u reči *mortvi*) ali i to na kraju reda. U početku novog poglavlja ima inicijal, jednostavan, geometrijski koncipovan, i bojama šatiran, koji ne pokazuje karakterističnu zoomorfnu beneventansku ornamentaciju. U rubrici su ostala slova lepa i uncijalna, kao naročita osebina ovog fragmenta. Jedno lepo majuskulno versalno *A*, ukazuje također na uncijalu. Jednako i početna velika slova su uncijalna. Rukopis po svom opštem izgledu više bi pripadao XI. nego XII. v. Nema nijedne karakteristike iz XII. v. a naprotiv neke govore, da je rukopis pre starijeg, nego mlađeg datuma. Na jednom mestu upotrebljava ligaturu *te*, koja je veoma starog datuma, a usto i u dalmatinskoj beneventani retka u drugoj polovici XI. v.¹ Upitnik nema znaka na kraju upitne rečenice, već samo na prvoj upitnoj reči. I ovo je znak da je rukopis pre iz XI. v. nego iz XII. v.² Za *us*, na kraju reči upotrebljava semicolon³. U abrevijacijama ne pokazuje nikakvih specijalnih osebina a niti kronoloških kriterija pomoću kojih bi se dalo nešto više i sigurnije kazati u pogledu datacije toga fragmenta. Dixit krati: dix; a sermo: ser (veoma retka i dosad nepoznata suspensija).

Prelaznost tipa (između uglate i oble beneventane) može da odgovara upravo izvesnoj vrsti dalmatinskih rukopisa⁴. Ortografiski fragment ne pokazuje nikakvih naročitih zapažanja (*Conlocutus*, *Elena*, *Niciforis*), a iz ovo nekoliko sačuvanih čitljivih redi ne bi se dalo iskonstruisati osebina dalmatinske latinštine. Dakako ne isključuje se mogućnost da rukopis potiče iz Dalmacije, ali je mogao biti importovan i iz južne Italije.

Tekst na čitljivom delu fragmenta upućuje na dva značajna datuma u kalendaru rimske crkve.

Levi stub i njegov svršetak sadrži kraj pasije ili homilije Sv. Ciprijana, episkopa kartaškog⁵. Kraj drugog stuba ima rubriku koja jasno kaže, da je tu reč o blagdanu uzvišenja sv. Križa: „XVIII. Kl. Oct. Exaltatio sce Crucis. Ser. uenerabilis Niciforis archiepi“.

Prema redu homilija za blagdane sv. Ciprijana i uzvišenja Sv. Križa u ovom fragmentu, vidi se, da je ili istog dana, kad je slavljeno uzvišenje sv. Križa t. j. XVIII. kalendis octobris (= 14 septembra) slavljen sv. Ciprian ili koji dan ranije. Prema *Breviarium Romanum* i *Missale Romanum*⁶, to bi imalo da bude docnije, 16.

¹ Idem, o. c. str. 32.

² Idem, o. c. str. 44.

³ Idem, o. c. str. 42.

⁴ Idem, o. c. str. 36.

⁵ *Cyprianus Thascius Caecilius*, doktor crkve Hristove, rođen je u Kartagi oko 200, kršten 246, biskup u Kartagi 248, zatvoren avgusta 257, a 258, 14. septembra bio mučen i pogubljen. U IX. v. bio prenesen u Francusku. (*Ulyssse Chevalier*, Répertoire de sources historiques du moyen-âge. Bio-Bibl. A-1. vol. I. Paris 1905., str. 1087—1090. *Schmid-Sleumer*, Kirchenlatei-

nisches Wörterbuch, Limburg a. d. Lahn, 1926, str. 255 tvrdi da je martirizovan 16. septembra. S time se slaže i „*Breviarium Romanum*“ (Romae 1900) na 16. septembra: Die XVI. septembris SS. Cornelli et Cypriani (str. 384—386). Jednako i „*Missale Romanum*“ (Romae, 1908.) U *Proprium de Sanctis* 16. septembra blagdan Sv. Kornelija i Ciprijan, (o. c. str. 508). Dakako oba, *Breviarium* i *Missale* podudaraju se i u datumu *Exaltationis Scae Crucis* t. j. kao 14. septembar.

⁶ Idem.

septembra, ali je očevdno, da je u rukopisnom fragmentu zagrebačke metropolitanske biblijoteke zapravo po položaju pred blagdanom Exaltationis s. Crucis, uzet 14 septembra kao blagdan martirizacije sv. Cipriana. Ovako kako je prema sačuvanim vrelima uzeo i U. Chevalier¹. Prema tome, ovaj bi fragmenat dao jedan prilog za datum martirizacije sv. Cipriana onako kako to govore Chevalierovi izvori². To jest jasnije, sastavljač ili prepisivač, sačuvanog fragmenta uzeo je za 14. septembar oba događaja, koji su za rimsku crkvu bili od važnosti za isti dan. I, to njegovo mišljenje, došlo je do izraza i u redosledu ovih dveju homilija. U Missale Romanum i Breviarum Romanum uzet je za blagdan sv. Ciprijana 16. septembar, očevdno zbog toga, što je blagdan nzvišenja Sv. Križa bio veći i značajniji.

Zanimljivo je u tome fragmentu i to, što za blagdan Exaltationis Sanctae Crucis donosi Ser(mo) venerabilis archiepiscopi Niciforis. „Breviarium Romanum“ u trećem nokturu donosi „Homilia S. Leonis Papae. Serm. 8. de Passione Dni“³. Koja je to ličnost, — ili vizantiska ili dalmatinska, ili italijanska, — povezana s imenom „venerabilis archiepiscopi Niciforis“ ne zna se. Iz ovo nekoliko sačuvanih redaka njegova govora, ne da se ništa verovatnog nagađati.

Svakako i u tome fragmenat daje veoma zanimljiv podatak, koji nam daje moguće i jedno novo lice u staroj hagijografskoj književnosti.

V

Dva beneventanska priloga objavljivanju Uskrsa na dan Bogojavljenja, na Osoru i u Splitu.

(Annuntiatio sanctum diem Paschae.)

Najveći hrišćanski blagdan Uskrs ubraja se u pomične svetkovine, (festa mobilia) jer, kako je poznato, već od samih početaka svetkovanja vaskresenja Hristovog, uskršnja je nedelja svake godine padala na drugi datum, već prema proljetnom punom mesecu (uštapu) t. j. prema takozvanoj uskršnjoj granici (terminus paschalis). Zato se već veoma rano u srednjem veku (a i ranije) uobičajilo da se datum svetkovanja toga blagdana objavi narodu u crkvi, i to već na blagdan Bogojavljenja, šestog januara⁴. Ovaj veoma stari običaj zadržao se na hrišćanskom zapadu i tokom čitavog srednjeg veka⁵. Šta više, on se i danas održao kako to pokazuje Pontificale Romanum, ali u donekle izmenjenoj formi, i u vezi s objavama ostalih pomičnih svetkovina⁶. Nema sumnje da je taj običaj bio poznat i staroj dalmatinskoj crkvi pre dolaska Slovena, i da se obnovio kad je dalmatinska crkva na novo oživela u reorganizovanoj solinskoj metropoliji. Istina za najstariji perijod obnove nema sačuvanih spomenika o tom običaju ali nas ipak dva sačuvata priloga, (a ima ih sigurno i više)⁷, po postanku svome teritorijalno dosta udaljena, uveravaju, da je i

¹ Idem.

² O. c. str. 1087—1090.

³ O. c. str. 367.

⁴ Rühl Franz, Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit. Berlin 1897., str. 111.

⁵ Idem.

⁶ Pontificale Romanum. P. I-III. Mechliniae 1895. (Paris III. pg. 1—4). Ali u mnogim se metropolitanskim crkvama taj običaj sasvim zapustio.

⁷ Ovime se dalmatinskim monasima skreće pažnja na ovu činjenicu, kako bi eventualno i sami

Dalmacija u tome sledila primer ostalog hrišćanskog zapada. Dva dragocena dalmatinska spomenika, liturška i grafička, *Evangeliarium Spalatense*¹, i *Evangeliarium Absarense*², sačuvali su nam za taj interesantan crkveni običaj sigurne i značajne hronološke priloge.

Evangeliarium Absarense, divni beneventanski rukopis iz 1081/1082, ima takvo jedno objavljivanje u veoma svečanoj formi. Tekst mu je i neumiziran, što je značilo, da se ova objava vršila veoma svečano, pevajući. U tome osorskom evanđelistaru, koji je čuven zbog svog *Exsulteta* i za hrvatsku istoriju³, odmah posle toga *Exsulteta* 58vo ima rubrika: *Annuntiatio sanctum diem Pasce* (sl. 8 na str. 197), čiji se tekst nalazi na sledećem, 59 foliju. U toj objavi, interesantnoj sa čisto hronološke strane, ima jedan dokaz više, da je *Evangeliarium Absarense* doista nastao 1081/1082, i time još više učvršćuje ranije postavljena mišljenja.

Tekst ove zanimljive objave glasi:

„*Annuntiatio Sanctum diem Pasce.*

Anuntiamus karitatem.

Annuntiamus karitatem.

Annuntiamus karitati uestrae diem magnum et sacratissimum, sanctum Pascha, mense secundo die uicesimo quarto esse uenturum; septuagesimam uero mense duodecimo die uicesimo esse uenturam. Unde et nos omnes fratres karissimi communiter clementiam Domini deprecemur, ut eandem festiuitatem nobis cum gaudio et sua gratia peruenire concedat prestante sua misericordia, qui in trinitate perfecta uiuit et regnat unus et omnipotens Deus in saecula saeculorum. Amen“.

Kako je već ranije dokazano⁴ da je rukopis nastao 1081/1082, onda se hronološki momenat uskršnje objave u evanđelistaru sasvim podudara sa ostalim hronološkim, paleografiskim, muzikološkim i istoriskim kriterijima, i upravo utvrđuje taj datum. Jer, Uskrs, na 24 aprila po Grotelfendu pada i 1082. godine, a *Septuagesima* 20 februara⁵.

Mišljenje A. Ebnera da bi to moglo biti godine 1166 ili 1177, nije tačno, već iz razloga poznatih dokaza⁶.

Sam način datacije je neobično zanimljiv. Mesec april naziva „E. A.“ kao *mensis secundus*, prema tome dosledno, februar, kao poslednji mesec, *mensis duodecimus*.

Ovo je nesumnjiv dokaz da je na Osoru počimala nova godina *more veneto* t. j. sa prvim marta⁷. Nije ni čudo, kad je i onako Osor bio već u početku XI. v. u veoma blizim odnosima sa Venecijom⁸. Jedva da se može misliti, da bi „*mensis*

našli za taj pojav novih priloga. U kaptolskom arhivu hvarske biskupije ima jedan evanđelistar XIII./XIV. v., koji ima na kraju kodeksa dodatka, iz XV./XVI., anuncijacije uskršnje svetkovine u glavnom u stilizaciji, koja nam je poznata iz ova dva beneventanska (dalmatinska) priloga. Anuncijacija je sa koralnim notama razvitog notnog sistema. Nad mestom gde se imao citirati datum ima serija pripisa iz raznih vremena. Ovaj hvarski primerak bez sumnje ukazuje na produženje sredovečne tradicije i u novom veku na našem Jadranu. (Na pomoći, koju mi je u kaptol. arhivi ukazao preč. don Stipe Miličić, najusrdnije blagodarim i s ovog mesta.)

¹ Novak V., E. S. Split 1924.

² Vidi napred III. raspravu.

³ Idem.

⁴ Idem.

⁵ Grotelfend H., *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover-Leipzig 1910 (III. Aufl.) 34.

⁶ Ebner A., *Iter Italicum*. Freiburg i. B. 1896 str. 306. Vidi napred III. raspravu.

⁷ Rühl E., o. c. str. 28–29.

⁸ Rački F., *Documenta*. Str. 34. U Južnoj Dalmaciji taj se mletački uticaj javlja tek u drugoj polovici XII. v. Šufflay M., *Die dalmatinische Privaturkunde* Wien. 1904 str. 140. U. n. 2 na str.

secundus“ bio april u onom slučaju, kad bi na Osoru nova godina počimala sa 25. marta (stilus Annuntiationis), koji se istom na početku XIII. v. javlja¹. Sem toga, upravo staro zakučasto proračunavanje uskršnje svetkovine nazivalo je vreme od III. Non. Mart. (t. j. 5. marta) do IV. Non. Apr. (2 aprila) kao „*mensis primus*“, što je bio zapravo najveći deo marta². I ovo brojanje „*mensis secundus*“ nije samo izraz računanja po stilu more veneto, nego verovatno i relikv prastarih komputističkih običaja. Zato držim, da je na Osoru nova godina počimala sa prvim marta kao i u Veneciji, ali nije isključeno i to, da je upravo u ovoj objavi uskršnje svetkovine sa ovakvim brojanjem meseci sačuvat refleks na prastaro poreklo. Brojanje dana u mesecu teče bez prekida, i tu je nesumnjiv uticaj vizantiski³, dok je ranije bio u običaju stariji rimski pomoću kalenda, nona i idusa. Taj je bio opštiji u najstarijem perijodu hrvatske i dalmatinske istorije, ali već zadarska listina od 986 ima računanje dana sa tekućim brojem dana u mesecu⁴. Tako se to gotovo stalno provodi, (kad se u datumu tačno nabraja dan u mesecu), sve do kraja XII. v. kad se udomaćila *consuetudo Bononiensis*⁵.

U E. A. ima još dva docnija pripisa objavljivanja Uskrsa na fol. 35. I to jedan iz godine 1291, a drugi iz 1375⁶. Ovaj poslednji značajan je zbog brojanja dana u mesecu. Donosimo ga u celosti zbog kurioznosti, jer se na istom mestu meša zapadni način s vizantiskim, koji je bio u običaju već u X i u XI. st., kako to pokazuje i prva objava u „E. A.“

„Gavisi estis de nativitate D. n. J. C., ita et de resurrectione eius annunciamus vobis universali gaudio; inicium vero Septuagesimae annunciamus vobis die XI. exeunte februario, inicium vero Quadragesimae die VII. intrante marcio, quapropter astantibus vobis, fratres charissimi, annunciamus vobis diem sanctum sacratissimum Pasca, annunciamus die XXII. intrante aprilis, ut sit nobis gratia cum omnibus vobis. Amen“.

Za dan septuagezime, koja je 1376 bila 18 februara pisac objave upotrebljava formulu „die XI. *exeunte*“, a za početak korizme „die VII. *intrante*“. Dakle jasna *consuetudo Bononiensis*⁷. Međutim za sam Uskrs služi se pisar ove objave sa tekućim brojem, ali i sa formulom „*intrante*“ ma da je prekoračio 15. dan meseca aprila, i to: „die XXII. *intrante aprilis*“. Tu se vizantiski uticaj u nekoliko zadržao, ma i u veoma bledom refleksu. Zato je ovo jedan od najkasnijih primera takvog računanja⁸. Svakako, zanimljiv pojav zbog vremena u kome se on još zadržao, kao i zbog zone svoga proširenja.

U Evangeliarium Spalatense, u divnom poluuncijalnom rukopisu, ima raznih dodataka sa raznim vrstama pisma⁹. Na foliju 242vo ima jedna sasvim zasebna objava uskršnje svetkovine u Splitu. Jednako zanimljivo po svojoj celovitoj stilizaciji

140 kaže Šufflay: Für die frühere Zeit mangelt es an jedem Argumente. Ali u ovoj objavi nala zimo nesumnjiv dokaz za ovu raniju uporabu.

¹ Šufflay M., o. c. str. 141.

² Rühl Fr. o. c. str. 24.

³ Rühl Fr., o. c. str. 74–75.

⁴ Rački Fr., Documenta str. 21.

⁵ Šufflay M., o. c. str. 161.

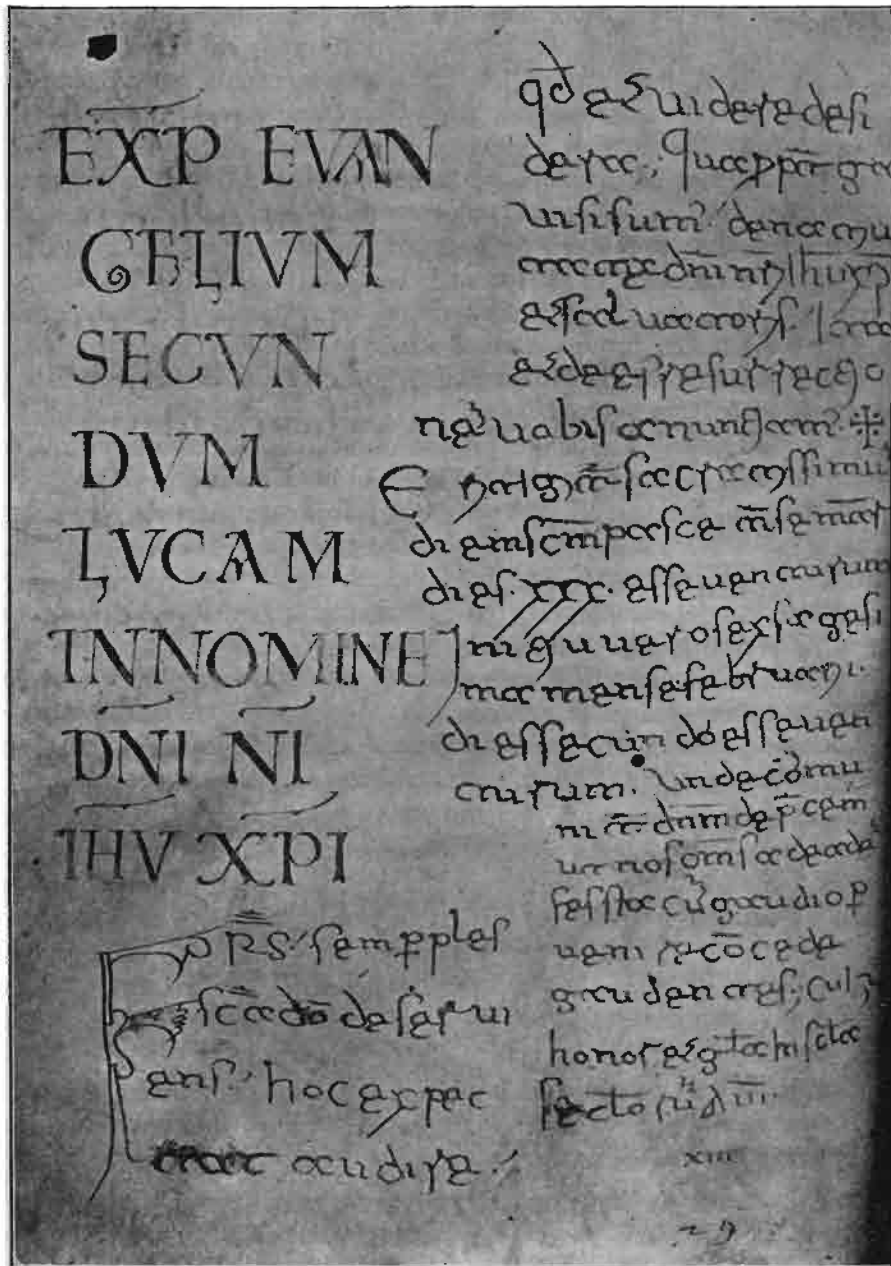
⁶ Ebner A., o. c. str. 309 misli da ta objava pada u 1302. Međutim Laudes, koje se nalaze na

istom foliju, odnose se na kralja Ludovika Anžuvinca (1342–1382).

⁷ Rühl Fr., o. c. str. 75.

⁸ Šufflay M., o. c. str. 161 zapazio je taj pojav računanja sa tekućim brojem i formulom „*intrante*“ i preko 15. dana u jednoj dubrovačkoj listini iz 1190.

⁹ Novak V., Evangeliarium Spalatense. Str. 77–86.

Sl. 10. Objava Uskrsa na dan Bogojavljenja. Pripis u Splitskom Evangelistaru, fol. 242°.

kao i po varvarskoj i degenerisanoj latinštini, koja pokazuje, da je pisar njezin, sredovečni monah ili sveštenik, bio više navikao slušati i razumovati domaći romanski idiom, nego klasičnu latinštinu. Ta objava glasi u celosti (sl. 10):

Fratres! Semper ples (!)¹ sancta deo deseruiens hoc expectat audire, quod et uidere desidera (!).² Quapropter gauisi sumus de natiuitate³ domini nostri Ihesu Xpisti et Saluatoris, ita et de eius resurrectionem⁴ uobis annuntiamus⁵. †

Erit igitur⁶ sacratissimum diem Pasce, mense martii dies (!)⁷ XXX. esse uenturum. Initium (!)⁸, uero sexagesima (!)⁹ mense februarii dies (!)¹⁰ secundo esse uenturum. Unde communiter dominum deprecemur ut nos omnes ad eadem festa¹¹ cum gaudio peruenire concedere (!)¹² gaudentes, cui est honor et gloria in secula seculorum. Amen“.

Iz stilizacije ove objave u „E. S.“ vidi se, da se ona sa objavom u „E. A.“ podudara tek sa poslednjim delom, u jednoj rečenici (Unde communiter . . .), a u svom početku, od česti sa objavom jednog rukopisa (Missale plenum) iz benediktinskog manastira Pratalia, u Padovi, a čuva se u Milanu, u nacionalnoj biblioteci. (Brera, Cod. A. D. XV. 7. s. XII. ex.). Sama objava je dodatak XIII. v.¹³ Dali je ovakva kompozicija objave u „E. S.“ imala za uzor jedinstven primer, ili je ona komponovana iz dveju različitih tipova, prema sačuvanim formulama, i u Dalmaciji i na strani, ne može se ništa sigurno reći. Zanimljivo je i sasvim posebno u ovoj objavi i to, da njezin sastavljač ne daje datuma za septuagezimu, ni za početak kvadragezime već tek za seksagezimu! Svakako čudnovato, da onda Uskrs i upravo *sexagesima* zajedno označuje kao „*ad eadem festa*“!

Sigurna datacija ove objave zadaje dosta poteškoće. Samo paleografski kriteriji mogu, u neku ruku pomoći približnom datovanju objave.

Od IX do kraja XIII v. moguć je Uskrs na 30 marta u ovim godinama: 867, 872, 951, 962, 1035, 1046, 1057, 1119, 1130, 1141, 1152, 1214, 1225 i 1236. Vremenski znak od IX do XIII. v. dolazi zato u obzir jer je objava napisana beneventanom.

Morfološki karakter ovog beneventanskog pripisa donekle može olakšati snalaženje u velikom broju hronoloških mogućnosti.

Treba da se utvrdi da je tu objavu pisala ruka koja je doduše poznavala beneventanu i njezina pravila, ali bez ikakve kaligrafske veštine. Takvih primera ima dosta u dalmatinskoj beneventani. To je ujedno siguran oslonac kod prosudivanja, da ne stavimo odmah ovu objavu na temelju promatranja samog *conspectus*-a niti u formirajući, niti u dekadentni perijod. Niti u VIII. a niti u XIII v. I to stoga, nikako ne u perijod dekadanse, jer objava u „E. S.“, ne pokazuje nikakvih znakova (sem nekaligrafske ruke) stranih uticaja, (gotice) iz XIII. st., a nema ni inače nijednog drugog kriterija iz XIII. v.

Terminus a quo daje abrevijacija *el'* = *eius*, koju beneventana poznaje tek od XI. v.¹⁴ Kako je Dalmacija u mnogome u grafčikim stvarima dovoljno konservativna,

¹ Mesto: plebs.

² Mesto: desiderat.

³ Najpre je bio: natiuitata (!) a onda korigovano u: natiuitate.

⁴ Mesto: resurrectione.

⁵ Mesto: annuntiamus.

⁶ Ove dve reči umetnute su u postojeći formular, a sastavljač nije posle promenio padeže. Kad-se one izuzmu, onda se dobija ispravna gramatička i stilistička fraza, koja se vezuje sa: annuntiamus.

⁷ Mesto: die.

⁸ Mesto: initium.

⁹ Mesto: sexagesimae.

¹⁰ Mesto: die.

¹¹ Mesto: festa.

¹² Mesto: concedat.

¹³ Ebner A., o. c. str. 88 i 308.

¹⁴ Novak V., *Scriptura Beneventana*, str. 41.

sigurno taj termin ne pada u Dalmaciji odmah na početak već na kraj XI. st. Slog -tur krati sa trećim načinom pokraćivanja, koji počima u Italiji tek od polovice 1050¹. Sa tom kraticom u pitanju njenog stalnog pojava u Dalmaciji vredi isto kao i za kraticu eius. Kratica igit = igitur pojavljuje se u Italiji tek od sredine XI. v., a u jednoj dalmatinskoj listini tek u g. 1070². Sem toga apostrofni znak za -us pada u isti perijod. Sve ovo znači da zapis objave Uskrsa u „E. S.“ pada svakako iza 1057 t. j. iza poslednjeg Uskrsa u XI. v., a koji je bio 30 marta. Znači, da se time približujemo terminima koji su bili u XII v. Dakle to bi mogle biti godine 1119, 1130, 1141, i 1152. Da ovaj tip nekaligrafiske beneventane ne stavljamo u XIII. v. (t. j. ni u g. 1214, 1225 a ni 1236) protive se morfološki karakter pojedinih elemenata. Jer morfološki elementi govore za veću starinu nego što je 13 v. Tako je *a* po koji put otvoreno (odozdo), završno *r* je kratko, a *t* je na osnovnoj liniji i sasvim otvoreno, *m*-crtica je sasvim kursivnog karaktera. Ovakve degenerisane, nekaligrafiske beneventane ima još u „E. S.“, na fol. 144vo. Sama zakletva Grgura Kninskog iz kraja XI. v., nikako ne bi odgovarala po svom opštem izgledu kasnom XI. v., već pre kasnom XIII. v. Prema svemu ovome ako se usled ovih kontrasta odlučimo za srednju dataciju, približićemo se najviše samoj istini. U tome ima Dalmacija svojih specijalnih osebina koje iziskuju zasebna ispitivanja, da bi se moglo dobiti neka sigurnija pravila u pogledu datiranja ovakvih spomenika. Dosta je upozoriti već na rečenu komparaciju degenerisanih zapisa u „E. S.“, datiranih sa nedatiranima. Ili još više upozoriti na jedan tip notarijatske dalmatinske beneventane, koji se razlikuje od redovnog, kaligrafiskog tipa notarijatske beneventane. Listina iz 1044 (u Drž. Arhivu u Zadru.)³ jasno upozoruje na tip beneventane koja nije daleko od kursivnog pisma koje je služilo za dnevne potrebe i koje se u velike razlikovalo od kaligrafiskog tipa knjižne beneventane i kaligrafiske notarijatske beneventane.

Iz svega ovog odlučujem se da je ova objava Uskrsa u „E. S.“ i pisana u XII. v. a pripadala je jednoj od spomenutih četiriju godina. Pre 1141 ili 1152, nego 1119 ili 1130.

Svakako i ovaj sitni zapis dragocen je prilog liturškim običajima Splita. Ali opet u poredbi sa onim svečanijim objavljivanjima u Evandelistaru Osorskom, mnogo zaostaje ovo splitsko objavljivanje, jer u Osoru ta se objava svečano, pevajući, objavila narodu u crkvi, dok je to za splitsku objavu dosta dvojbeno.

Prema kojim su uskršnjim tablicama (tabulae, cycli, canones pashales)⁴ proračunavali naši dalmatinski sveštenici datum uskršnje svetkovine iz ovih sačuvatih objava ne da se ništa pozitivno reći. Dali su u opšte postajale u Dalmaciji kakve specijalne hronološke knjige, i naročito za objavljivanje pomičnih svetkovina, ili su se služili samo kalendarskim tablicama iz misala i brevijara, također je pitanje, koje zasada ostaje otvoreno, i ako privlačno za daljnja ispitivanja.

¹ Idem, o. c. str. 42.

² Idem, o. c. str. 41.

³ Acta S. Chrysogoni Caps. I. M. B. nr. 3. Rački Fr., Documenta str. 47–48.

⁴ Rühl Fr., o. c. str. 113–133.

VI

Fragmenat dalmatinskog pasijonala s pasijama
sv. Trifuna i sv. Blaža.

(Fragmentum Passionalis Dalmatici.)
Ms. Bibliothecae Musei Archaeologici, Spalati.
Saec. XII.

Biblijoteka državnog arheološkog muzeja u Splitu nabavila je jedan fragmenat beneventane, koji je sačuvat kao omot jedne „Concordantiae“¹. Ovaj fragmenat sastoji se od dva folija čvrste pergamene, koji su bili unutrašnji list jednog kvaternijona, pa nam se tekst sačuvao kontinuirano kroz sve četiri strane. Samo, spoljna strana omota, zapravo je unutrašnja strana teksta. Dakako, varvarskom nepoštivaču kodeksa, bilo je sasvim svejedno, kako će omotati i povezati svoju knjigu.

Na prvi se pogled vidi, da je fragmenat kodeksa sačuvao jedan deo pasijonala. Našao se na Hvaru. Rukopis je bio u svom početku mnogo veći, što pokazuju odsečeni okrajci kao i odsečeni delovi u sredini lista, i sa strane folija, gde je i jedan lepi inicijal stradao, a jednako i spoljni. Zato je i čitanje dosta otežano.

Sadašnja veličina „Fragmenta Pasijonala“² je u maksimumu 31·50 × 24·60 cm.

„Fr. P.“ bez sumnje je nastao u Dalmaciji, jer su nam se na ova dva folija sačuvali delovi pasija sv. Trifuna Kotorskog i sv. Blaža Dubrovačkog. Sv. Trifun zaštitnik je Kotora, a sv. Blaž Dubrovnika, pa se već po tome poreklo rukopisa samo od sebe prokazuje. Najviše teksta na ova dva folija sačuvato je iz žitija sv. Trifuna, sedam stuba, a tek jedan i pô iz žitija sv. Blaža.

Tekst je bio na stranama raspoređen u dva stuba, sa 33 redi u svakome. Na pergameni su izvučene oštrim šiljkom linije koje su ostale neobojene. *Conspectus generalis* odaje tip oble beneventane, u kojoj izvesna dosta izrazita oštrina ductusa, kronološki označuje približivanje vremenu, u kojem će se razvijati jasne sklonosti ka propadanju pisma. Svakako, u celini uzevši, još je taj fragmenat izdanak dobrog i strogog skriptorija, koji se na žalost ne može više opirati manirizmu, a taj ga sigurno vodi degenerisanju. Dakle, druga polovica XII. v.

Morfoloških naročitih osebina nema, i sva su slova tipično beneventanska. Jednom se javlja i karolinško a, na kraju reda, i jednom u korekturi. Jedamput ima i karolinško d. Oštrinu ductusa pojačava i-longa u ligaturi ri, kao i abrevijacije pro, i -rum. Potezi ispod osnovne linije oštro se prekidaju i čine dojam jednog kursivnog zamaha. To se zapaža i u produženoj osi slova x, kao i u interpunkciji za *distinctio finalis*. Naprotiv i-longa u ligaturama gi, li i ti, izvedena je u luku, bez sitne fijoriture na dnu, nadesno. Karakterističan je oblik ligature asibilovanog ti, koji je učinjen u nagibu, nadesno, sasvim kursivno. Taj pojav nije redak u dalmatinskoj notarijatskoj beneventani. Prelomljen luk u ligaturi sp stvara jednako dojam oštine.

¹ Na hrptu omota, t. j. na sredini pergamene, koja nije bila ispisana, stoji napisano: *Concordanza*. Osim toga ima na spoljnoj strani jedan pripis,

rukom XVII /XVIII. v. L. *Nutrizio non catalogato* (?).

² Skraćeno „Fr. P.“ Vidi sl. 11. na str. 213.

Akcenti nad pojedinim rečima govore, da je kodeks „Fr. P.“ bio određen za glasna čitanja.

Kako nema nijednog kriterija iz XIII. v. (nema ni znaka na kraju sloga, koji deli reči), kako je završno r redom kratko, a sem toga ima na mnogim rečima i akcenata, što konservativna dalmatinska beneventana voli i u XII. v., to držim, da je rukopis iz druge polovice XII. v.

Upitni znak ima i na kraju rečenice oznaku (./) kao i na početku (✓); [quid me cogitis omnipotentem negare deum ✓].

Abrevijacije jednako podupiru mišljenje o vremenu postanka „Fr. P.“ Pisar „Fr. P.“ upotrebljava stariji način pokraćivanja za meus (ms), omnes (oms), koji se u dalmatinskoj beneventani zadržao i u kasnijoj fazi razvoja, dokazujući i opet konservativnost dalmatinske beneventane.

Noster krati kao nr. I opet jedan od specijalnih oznaka za tip dalmatinske beneventane, koji se u pojedinostima diferencira od t. zv. Bari-tipa beneventane.¹

Za con ima c³. Veoma retko, mesto c̄.

Secundum = secdm, kontrakcija kao i u „E. S“ fol. 245vo.

Ortografiski pokazuje „Fr. P.“ osebine svojstvene dalmatinskoj beneventani. Tako ispušta h: ac mesto hac; dodaje h: cohercentes m. coercentes; Raphahelis m. Raphaelis i. t. d.

U funkciji prepozicija nije siguran pisar: in vezuje s ablativom kad je trebao s akuzativom; ili: ob s ablativom: ob amore; i t. d.

* * *

„Fr. P.“ sačuvao nam je jedan novi prilog lepe literarne aktivnosti dalmatinskih sveštenika. Sačuvat je deo pasije sv. Trifuna, i sv. Blaža.

Stilizacija „Fr. P.“ — prvog dela — pokazuje, da se pred nama nalazi jedan fragmenat pasije sv. Trifuna, nepoznate filijacije. Jednako i poreklo samog rukopisa nije blizu nijednom od danas poznatih, sačuvatih i publikovanih pasija sv. Trifuna, grčkih, kao i latinskih². Dakako, bliži je poznatim latinskim redakcijama pasija nego grčkim, iako je i njima bio uzor grčki tekst³. Uvaženi H. Delehaye umno komentarišući rukopise, koji govore o životu i čuvenim delima sv. Trifuna, dolazi do zaključaka, da se sve da iskonski svesti na grčka vrela, koja su onda u latinskim redakcijama modifikovana prema pojedinačnim prilikama i potrebama: . . latini interpretati sunt, et variis modis suis aptarunt usibus⁴.

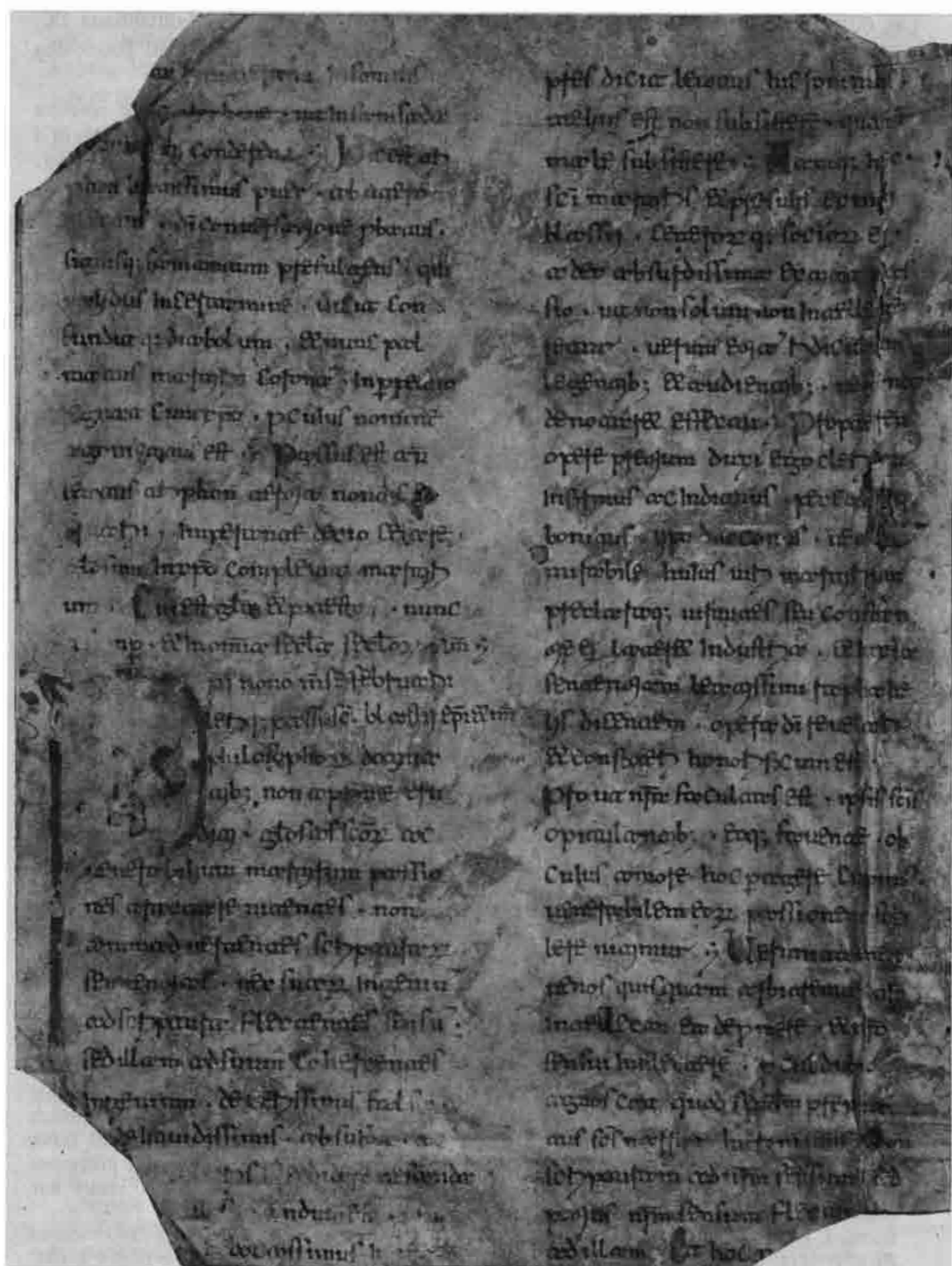
U sadržini „Fr. P.“ ima donekle dodirnih momenata sa „Vita et Passio s. Tryphonis Martyris“, kojoj su služili za podlogu kritičke edicije teksta kodeksi Vat.

¹ Novak V., *Scriptura Ben.*, o. c. str. 36; 41—42.

² *Acta Sanctorum*. Tomus IX. Quo dies nonus et decimus continentur (id est: Novembris). Bruxellis. 1925. str. 313—383.

³ „A. S.“, 319: „Quaecumque de S. Tryphone tradita sunt graecis e fontibus manarunt. Habemus autem graece Passionem S. Tryphonis, eius Vitam seu Miracula, Passiones retractatas, lau-

dationes varias. Et horum quidem monumentorum antiquissima quae feruntur in hisce codicibus reperiuntur, quorum alii solam Passionem, alii vero Vitam Passionem coniunctam“. Idem, str. 321: „Latina interpretatio. II. Passionem graecam cum Vita et miraculis latini interpretati sunt et variis modis suis aptarunt usibus.“
⁴ Idem.

Sl. 11. Fragment dalmatinskog pasionala. Biblioteka arheološkog muzeja u Splitu.

Lat. 6076., kodeks kaptola sv. Ivana Lateranskog A. 80, biblijoteke Vallicelliana IX., delimice Vat. Lat. 1192, i poslednji deo pasije sv. Trifuna i Respicija od Teodorika monaha¹.

Komparacija teksta „Fr. P.“ s onim latinskim u „A. S.“² pokazuje izvesnu srodnost (u sadržini, u celini), ali istovremeno, i punu individualnost u stilizaciji i prikazivanju poslednjih časova sv. Trifuna. Sudska ispitivanja sv. Trifuna pred prefektima u Niceji³, imaju u „Fr. P.“ pojedinih momenata, koje kotorski Officium S. Tryphonis ne poznaje⁴. U jednoj knjizi oficija iz 1805 spominje se i neki kotorski „libellus“ u kome se sve o sv. Trifunu nalazi. Ovo može da znači ediciju oficija iz 1783, koji je 1815 bio onda revidiran i na novo prepisan⁵. Taj ili drugi neki pred njim opet morao je bez sumnje imati svoje uzore u nekim rukopisnim knjigama kasnog i ranog srednjeg veka⁶. Rukopisnih, sredovečnih oficija, nema, barem koliko je danas poznato.

¹ „A. S.“, str. 357—365.

² „A. S.“, str. 364.

³ Mučen kao 18 godišnji mladić pod carem Decijem, † 250. Bassich Antonio, Della vita e del martirio di San Trifone, titolare della chiesa cattedrale, primario patrono della città e diocesi di Cattaro. Vienna 1845. str. 25.

⁴ Officia propria S. Tryphonis Martiris civitatis et dioecesis Cattarensis Patroni principalis. S. A. et L. Biblijoteka drž. arh. muzeja u Splitu. IV. B. 14. Verovatno iz 1815, kad Pio VII izdaje neke odredbe u pitanjima oficija sv. Trifuna za kot. biskupiju (Id. str. 33.). Kotorska biskupija poznaje, i ranije od 1815, više takvih officia, što pokazuju jedna iz 1805 „Officia Propria Sanctorum recitanda in civitate, et dioecesi Catharensi“. Na str. 3. kaže se pod: Die III. februarii, i ovo: „In solemn. S. Tryphonis M. Civit., et Dioecesis. Patroni princ. Dup. I. cl. cum Oct. *Omn. ut in nostro libello*. Iza toga se na str. 4 odmah prelazi na Die IX. Febr. t. j. na Offic. prop. S. Sabini. Ovo „omnia ut in nostro libello“ znači bez sumnje, da je kotorska biskupija imala neku knjigu, u kojoj se nalazilo sve za brojne svečanosti sv. Trifuna. T. j. 14. januara translacija tela sv. Trifuna, 3. februara, 10. februara (octava), 10. novembra, rođenje sv. Trifuna, a 20. novembra translacija glave sv. Trifuna. 1815 papa Pio VII ustanovljuje da se na treću duhovsku nedelju ima slaviti Patrocinium s. Tryphonis (o. c. str. 29—33).

⁵ O. c. (1815) str. 33.

⁶ Koliko je zasad poznato najstariji novoveki štampani oficij je onaj, kod koga je sudelovao kotorski biskup Luka Bisanti (1532—1565), oficij za 3. februara, za svu osminu, za 13. januara, i za 20. novembra. Štampan je bio u Veneciji 1561 troškom kotorskog arcidakona Petra Gonbonje i Kotoranina Jerolima Bučića. Koliko je poznato,

u Kotoru se, do danas nije sačuvao nijedan primerak ovog oficija biskupa Luke Bisantija, ali se, što je zanimljivo, sačuvao njegov prepis, što ga je učinio g. 1854 kotorski kanonik Jerolim Forti. Kanonik Jerolim Bučić postavši kotorskim biskupom (1581—1604), preuredio je oficij biskupa Luke Bisanti. Ovaj je oficij odobrio papa Klement dekretom od 17. IX. 1595. Ovaj pak oficij biskupa Jerolima Bučića reformirao je kanonik Grgur Bisanti, učen teolog i pesnik latinski i talijanski, davši mu formu koja se sačuvala do dana današnjega. G. Bisanti sastavio je krasan himnus „Inclutum Christi celebremus hymnis“ koji se peva na vesperima i matutinu. Ovaj oficij odobri Sv. Kongregacija Obreda dekretom od 20. decembra 1783 i iste godine bude štampan u Veneciji. Kotorski biskup Marko Anton Gregorina (1801—1815) isposluje od sv. stolice odobrenje da se na treću nedelju po Duhovima slavi Festum Patrocinii S. Tryphonis Martyris, i sastavio je odnosne lekcije za II noćturno, koje su bile odobrene dekretom Sv. Kongregacije Obreda 2. marta 1815, pa je biskup M. Gregorina dao preštampani oficij Grgura Bisanti od 1783. sa dodatkom lekcija za Festum Patrocinii S. Tryphonis Martyris. Ova oficija imaju naslov, citiran gore u n. 4.

Napokon kotorski biskup Stjepan Pavlović-Lučić (1828—1853) dao je štampati u Veneciji 1841. „Officia propria Sanctorum — Recitanda in Civitate et Dioecesi Catharensi“. 1901 izašla su najnovija u Splitu. Za sve ove dragocene podatke blagodarim generalnom vikaru kot. biskupije A. Miloševiću.

„Officia propria“ iz 1805 koju citiram napred sa spomenutom oznakom „ut in nostro libello“ nisu poznate danas u Kotorskoj biskupiji.

Dali je „Fr. P.“ bio deo jednog velikog, opšteg pasijonala sa životima mučenika, njihovim čudesima i mukama, iz ovog sačuvanog fragmenta ne da se ništa sigurno kazati. Jer, na sve četiri strane, ova dva folija nemaju nigde paginacije — ako je u opšte postojala —, pošto je fragmenat zbog služenja koričenju sa svih strana obrezan.

Svakako je interesantno, da se ova dva dalmatinska patrona, kotorski i dubrovački, nalaze jedan iza drugog, i što se oba slave u Dalmaciji istog dana, 3. februara. Kako je data u kodeksu, prednost sv. Trifunu, a iza njega sledi tek sv. Blaž, to u tom prioritetu gledam refleks lokalnog patriotizma. Jer i danas, koliko se zna, još se uvek ta dva grada, otimaju o prednosti svojih zaštitnika. Zato naslućujem da bi mogao biti autor tih pasija poreklom iz Kotora. Nije isključeno, da je upravo stoga, što se nalaze ova dva dalmatinska zaštitnika, jedan neposredno iza drugoga, ovaj fragmenat tek ulomak ili nekih oficija, homilija ili pasijonala, koji se odnosio samo na ova dva ugodnika božja.

Dakako, vrata novim hipotezama i mogućnostima, po tom pitanju, i iza takvog mišljenja, stoje otvorena. Svakako, 3. februara, u Dalmaciji u Kotoru i Dubrovniku bio je, kao i danas, velik blagdan, i u oba su se grada na taj dan sigurno veoma rado čitala žitija tih dvaju patrona¹.

Paleografiski kriteriji govore da je „Fr. P.“ odnosno celoviti kodeks mogao nastati već u polovici XII. veka.

Sa ovim paleografiskim faktom koincidira i jedan interesantan istorijski događaj u istoriji kotorske crkve.

U polovici XII. v. (upravo 1166) konsekrirana je obnovljena katedrala sv. Trifuna u Kotoru sa najvećim svečanostima u vreme biskupa Majona. Zna se, da se uopšte za taj veliki i svečani doživljaj u Kotoru nije zaboravilo ni na njihovog patrona Sv. Trifuna čije se relikvije čuvaju u samoj katedrali. I kod te su zgode dobile te Trifunove relikvije nove dragocene pokrove². Kod te svečanosti 19. juna, središnji žrtvenik bude posvećen sv. Trifunu, a ostala dva, jedan Bogorodici, a drugi apostolima Ivanu i Pavlu³.

Kad su se sv. Trifunu tih dana ukazivala tolika poštovanja, ne će biti isključeno da su isti motivi pokrenuli nekog sveštenika, da je napisao za tu zgodu novi kodeks pasije sv. Trifuna. Istina mi nemamo sačuvati uvod Trifunove pasije, ali imamo za pasiju Sv. Blaža. Šta više, pisac te pasije, a to je ista ruka koja je pisala i pasiju Sv. Trifuna, ostavio nam je i svoje ime: Bonitus, ypodiaconus. Grecizirani oblik za subdiaconus — odgovara vremenu i uticaju vizantiskom u vreme cara Emanuela, naročito u krajevima bliže granicama izričitog uticaja⁴.

Jer, kako nema nikakve sumnje, da je oba ova folija pisala jedna te ista ruka, onda je sigurno i to, da je pasiju sv. Trifuna pisao Bonito, koji nalazi za svoj rad, u pogledu pasije Sv. Blaža motivacija u tome što je dosadašnja Blaževa pasija, na one koji su je čitali i slušali delovala nesamo nerazumljivo, nego i smešno, i proizvodila upravo bezbožan efekt. Divan je to primer literarnog i kritičkog osećanja

¹ „Acta Sanctorum“ uzimaju kao glavni blagdan Sv. Trifuna 10. novembra (o. c.) a jednako i „Missale Romanum“ (o. c. str. 536).

² Farlati, *Illyricum Sacrum*. VI. str. 428.

³ Smičiklas T., *Codex Diplomaticus*. II. str. 102.

⁴ U listini o konsekraciji katedrale sv. Trifuna 19. juna 1166. ima i ovo značajno mesto u for-

muli datuma: „imperante piissimo et semper triumphatore Hemanuhele, *duce existente Dalmacie atque Dioclie kyr Izanacio*, qui in eadem dedicatione sua gratuita voluntate et benignitate, affuit“. Smičiklas, o. c. str. 102.

nad redakcijom rukopisa, koja je zacelo bila opšta, a ta je u toku vekova prepisivanjem dobila ovako monstruožnu formu, koja je ponukala Bonita, da napiše novu, dostojnu velikog sveca. A to je i opet, dvostruko kritičnije mogao da vidi, i da gleda upravo Kotoranin. On naime kaže: „Namque hec sancti martiris et presulis eximii Blassii ceterorumque sociorum eius, adeo absurdissima extitit passio, ut non solum non intellegeretur, uerum etiam ridiculum legentibus et audientibus nefanda denotaret effectum. *Propterea opere pretium duxi ego clericorum infirmus ac indignus peccatorque Bonitus, ypodiaconus*, ne a(d)mirabile huius uiri martirium preclaraque uirtutes seu constantię eius lateret industria; et iuxta sententiam beatissimi Raphahelis dicentem: „opera dei reuelari et confiteri honorificum est.“ Prout nostra facultas est ipsis sanctis opitulantis eoque fauente ob cuius amore hoc peragere cupimus uenerabilem eorum passionem scribere nitimur“.

Dosad poznate pasije sv. Blaža, izdate u Acta Sanctorum, ne poznaju nijednog autora imenom Bonitusa¹. U uvodu pasije, koju je napisao neki anonimni autor, daje si attribute kao i motive pisanju: „ego licet indignus, devotus tamen laudator, mihi vendico explicandum: non de mea quidem praesumens scientia, sed in illius confisus misericordia, qui ora mutorum aperit, et linguas infantium fecit disertas“².

Bonitova se pasija prekida iza retoričkog obrazlaganja motiva, koji su ga pokrenuli da napiše pasiju, tako da je nemoguće kolacijoniranje sa drugim tekstovima. Time je onemogućeno ispitivanje u pogledu originalnosti ili povodenja za uzorima, koje je eventualno Bonito imao pred sobom. Da je tekst dalje sačuvati, videlo bi se koliko su opravdane bile gorde reči Bonitove.

Jer svakako nije od malog značaja da se Bonito skandalizuje nad tekstem žitija sveca, koji se u Dubrovniku najviše cenio, da ona na kraju postane „*absurdissima passio*, ut non solum non intellegeretur, uerum etiam *ridiculum* legentibus et audientibus nefanda denotaret“.

A nije li takova pasija sv. Blaža mogla upravo u Kotoru da nastane, gde se ni iz daleka nije moglo imati prema dubrovačkom svecu tolikog poštivanja i tradicionalne ljubavi kao u Dubrovniku? I ova motivisanja Bonitova odvođe me na misao i slutnju, da je on bio ypodiaconus kotorski i, da je on, što je van svake sumnje, autor obeju pasija.

Iz dokumenata, koji su nam sačuvati iz istoga vremena, naročito kotorska listina³, ne spominju nijednog Bonitusa ypodiaconusa, a jednako niti dubrovački dokumenti ne znaju za nikakvog Bonitusa.

Ima tek na otoku Krku g. 1186, diaconus et canonicus Bonetus, kao vrlo ugledna ličnost⁴. Zna se, da su Arbanija i Kotor davali gotovo za celu Dalmaciju obrazovanije sveštenike, pa nije isključeno, da je podđakon Bonetus kroz 20 godina napredovao do đakona i kanonika na otoku Krku. No ovo je tek jedno nagađanje, koje može biti i daleko od istinitosti. Nažalost, i o ovom Bonetusu zna se samo to što je bio, i da je spomenute godine svedočio kod tradicije donacijone listine Ivana krčkog biskupa, kojom je darivao mletački manastir sv. Ciprijana sa krčkom crkvom sv. Ivana⁵. Iz toga siromašnog gradiva ne da se ništa zaključiti o poreklu i egzistenciji krčkog Bonetusa, i njegovu odnosu prema ličnosti Bonita u pasiji Blaževoj.

¹ „Acta Sanctorum“ Februarii Tomus Primus. Parisiis. Str. 334 - 357.

² „A. S.“ o. c. str. 348.

³ Smičiklas T., Codex diplomaticus, II. str. 102.

⁴ Smičiklas, o. c. II. str. 205.

⁵ Idem.

Ako je doista Bonltus u pasiji sv. Blaža, identičan sa Bonetusom iz krčke listine, onda bi se iz toga moglo zaključiti da je on sa sobom doneo na otok Krk i veštinu pisanja beneventane koja se mogla tamo i udomačiti. Neka indicija i govore zato, da je na Krku i u blizini (naročito u starom manastiru na otoku Košljunu) bila poznata beneventana. Barem je sigurno to, da se u Košljunu, u manastirskoj biblioteci nalaze knjige, koje su povezane fragmentima izvesnih beneventanskih kodeksa¹. Dakako, ako su ti fragmenti i krčke ili košljunske provenijencije, onda bi se zona raseljenja dalmatinske beneventane pomakla znatno na sever, i prodrla do granice, gdje je karolinški uticaj neosporan u prvim perijodima beneventane, a docnije dominantan slavenski uticaj, (glagolica).

Svakako zanimljivi tekst Trifunove pasije, kao i veoma značajna literarna i kritična motivacija Bonitova o stanju Blaževe pasije (verovatno u Kotoru), daje novi dokaz i prilog za osobitu aktivnost dalmatinskih pisara beneventane.

Nepoznati tekst Trifunove pasije i Bonitovog uvoda u pasiju sv. Blaža, koje tekstove ne poznaju „Acta Sanctorum“, opravdavaju da se taj fragmenat u celosti transkribira.

* * *

. . . Prefecti dixerunt: „Nos uiuere magis optamus te, quam perditioni succumbere si immolare uolueris; quod si nolueris, aferis te deuorandum, flammisque exurendum, cognosce.“ Triphon dixit: „Temporale est totum quod minamini. Sit ergo uobis cognitum, quia nec ferarum uestrarum morsus uereor, nec flammaram uritionem formido; sed illa sunt magis timenda supplicia e(t) atrox penarum permanentium i(gn)es, qui uos inmunda idola colentes expectant.“

Hęc audientes prefecti iusserunt cum pedibus equorum subnecti, qui eum per aspera loca et humosa traherent. Ipsi autem abierunt uenatum. Sanctus autem Triphon, angelico auxilio gubernante, tractus est ab equis et permansit illesus. Orauitque pro eis, dicens: „Domine Xpiste Ihesu, ne statuas illis hoc peccatum.“

Prefecti uero reuersi, Triphonem sibi intromitti decernunt; qui, cum adesset, dicunt ei: „Recole te uel nunc Triphon, et retine quanta passus es; rediensque ad sensum, uel perface ea que precepta sunt.“ Triphon respondit: „. . . a confidentia cordis et a . . . completus exulto . . . letus et gratulor. Quand . . . me . . . enis michi in rogatis . . . lante domino meo mansisse illesum.“ Prefecti dixerunt: „Deducatur in carcere (!) ut clausus aliquantulum cogitet secum, quid eligat, uitam an mortem?; aut si forte resipiscat ab ac (!) stultitia, et imperiale sequatur preceptum. Nam per omnes deos nisi diis nostris immolauerit, duriora tormenta illum expectant.“

Et egressi prefecti, profecti sunt, ut circuissent alias ciuitates uel regiones. Post dies autem aliquantos reuersi sunt in eadem ciuitatem, quibus oblatus est Triphon, et dixerunt ei: „Tractasti tecum ut immoles diis? An aliter est adhuc apud te?“ Triphon respondit: „Cogitauit, et nichil inueni utile anime meę qua(m) timere deum meum qui est factor omni creature, et illi soli seruire, atque adorare eum; nec non et ego legi ipsius et preceptis obaudio, et illi seruire cupio. Quid me cogitis omnipotentem negare deum? Aut non audistis, quid meus dixerit saluator: „Qui me negauerit ante homines, negabo et ego eum coram patre meo qui in celis est“. Conspectu a . . . Prefecti dixerunt: „Te . . . res . . . ce sacrificia diis . . .“

¹ Za ovu dragocenu vest hvalim g. dru F. Fan-
cevu, profesoru zagrebačkog universiteta.

Fol. 1° . . . ta imperatorum dictant . . . corpore puerum, sed corde perfecti uiri adornatum.“ Triphon respondit: „Tunc sum et corpore ualidus et mente maturus quando in deo meo fixus immobilisque permaneo“. Tunc dixerunt prefecti: „Clauos afferte ferreos, et in eius configite pedes, in media ciuitate“. Sed nichil horum illustris puer deo se confortante curabat, et in eo preualere non potuit anguis antiquus. Uidebat enim oculis cordis scientię dominum promittentem sibi eam beatitudinem que omnibus promiserat sanctis, quam nec oculus uidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascendit. Prefecti dixerunt: „Sentisti supplicia uel clauorum plagas que tibi illata fuerunt?“ Triphon respondit: „Clauos uestros si forte calciamenta mea senserant nam pedes mei sine dolore et absque uulnera remanserunt.“ Prefecti autem estimantes ne forte argumento aliquo fingens, iussis imperialibus, contemneret, et exinde tormenta . . . eret, iusserunt eum ex . . . (f)ustibus cedi. Qui cum ce . . . fractis fustibus fatiga . . . bus, clarior ille permanebat in Xpisto. Tantam uidentes illi perseuerantiam (pu)eri iusserunt ei rursus lan(gui)des ardentis latera eius applicari. Cumque esset inter ignes puer, gratia domini plenus, uiderunt prefecti uultum eius, quasi roseo rubens rutilantem aut quasi sidereo splendore radiantem coronam quoque in capite eius, uiderunt opressam lapidibus pretiosis (ge)misque contextam. Hęc ui(den)tes questionarii semineces (ceci)derunt in terram. Beatus autem Triphon expansis manibus inter hec orabat dicens: „Domine deus meus non me uincat furor diaboli nec machinamenta eius a (mun)ere tuo me abiungat. Sed (iunge) me cum sanctis tuis ab ac (!) tiranica potestate ereptum, et da michi inmarcescibilem coronam, quam promisisti pie in te uiuentibus et sanctimoniam diligentibus.“ Et (tun)c prefecti stupefacti, dixerunt: „Nec dum te penituisti Triphon, sed adhuc in pertinacia perman(es)?“ Triphon respondit: „Impossibile est conditorem cęli et terrę qui flatum uitę hominis inspirauit derelinquere et uos . . . re iudices tempor . . . insipientię obtemperare.“ Hoc audientes prefecti . . . ibi auditorium preparare, ut publice residentes iterum audient Triphonem. Qui cum adessent dixerunt ad eum: „Ac (!) q(ui) e (!) Triphon, et fac quod iussum est.“ Triphon dixit: „Uerba circa me nolite (per)pendere. Facturus non sum quod cogitis. Aut non crimen est con . . . uiuo et uero deo, et confusa . . . re simulacra?“

Post hanc responsionem iusserunt eum prefecti . . . ce cedi extensum et nichil (!) prefaciebant uaria inferentes tormenta, quia ualidior hac in confessione perstabat. Prefecti dixerunt: „Triphon, iura per deum et statuam cesaris, non te esse xpistianum, et saluus eris.“ Triphon dixit: „Uanum est quod cogitis. Cesarem uestrum non timeo quia temporalis est, nec prophana uestra in capitolio non adoro. Iuro nec non negem deum cui ab ipsis cunabulis militaui. O quanta est insipientia uestra ut conditorem omnium rerum regemque, deorum . . . Saturnum et Iouem, Iunonem et Mineruam . . . atis esse deos, quorum et uita . . . ctibus sordidat, et mors prorsus apud . . . inep . . . m . . . pre . . . b . . . hominibus statuas fabricarent arte hominum factas . . . equibus. Scriptum est: „Similes illis fiant qui faciunt ea et omnes qui confidunt in eis.“ Ille etenim qui rerum originem deceptum hominem de paradiso expulit, etiam exhibere cultum ut in uno ca et uos et deos uestros futura gehenna exurat.“ His dictis, exasperatis prefectis, accepto consilio talem aduersus dei martiris sententiam protulerunt: „Triphon de Frigia et Samsada . . . deum suum diis nostris preponens et cesaris precepta contempsit nostrumque adiutorium annullauit, et in faciem, tam nobis quam diis nostris multa conuicia ingerendo protulit, capitalem iubemus subire sententiam: statimque raptus in locum in quo erat consumandus.“ Ipse uero primum manus in cęlum extendit. Dein flexo capite

in terram, orauit dicens: „Ihesu Xpiste, domine, suscipe spiritum meum“ Mo(x) sub-inductum, recepit gladium, et consumauit martirium.

Statimque uiri religiosi (Niceae) ciuitatis rapuerunt c(orpus) et transtulerunt in Sa(msada) . . . in somnis . . . Triphone, ut in Samsada . . . eius conderent.

Hic est Triphon beatissimus puer, ab utero beatus, dei conuersione probatus, signisque sanitarum prefulgens. Qui ualidus in certamine uicit confuditque diabolum, et nunc palmatus martirii coronam, in perpetuo regnat cum Xpisto, pro cuius nomine agonizatus est. Passus est autem beatus Triphon tertia nonas februarii, imperante Decio cesare, gloriosum in Xpisto compleuit martirium. Cui est gloria et potestas, nunc et semper, et in omnia secula seculorum. Amen.

III nono (!), mense februarii. Passio sancti Blassii episcopi et martiris.

Plerique philosophorum dogmatibus non aprime eruditi gloriosas sanctorum ac uenerabilium martirum passiones tractare nitentes, non animaduertentes scripturarum sententias, nec suarum ingenium ad scripturam flectentes sensum, sed illam ad suum cohercentes ingenium. De uerissimis falsa . . . de liquidissimis absurda ac . . . ris . . . didere nefanda . . . nefandum . . . doctissimus . . . pres, dicit beatus Hieronimus: „Melius est non subsistere, quam male subsistere“. Namque hec sancti martiris et presulis eximii Blassii, ceterorumque sociorum eius adeo absurdissima extitit passio, ut non solum non intellexeretur, uerum etiam ridiculum legentibus et audientibus, nefanda denotaret effectum. Propterea opere pretium duxi, ego clericorum infirmus ac indignus peccatorque Bonitus, ypodiaco, ne admirabile huius uiri martirium, preclaraque uirtutes seu constantię eius lateret industria et iuxta sententiam beatissimi Raphahelis dicentem: „Opera dei reuelari et confiteri honorificum est“. Prout ut nostra facultas est, ipsis sanctis opitulantis, eoque fauente ob cuius amore (!) hoc peragere cupimus eorum passionem scribere nitimur. Uerumtamen ne nos quisquam arbitretur, nostro intellectu ea depromere et nostro sensui inflectere, procul dubio agnoscat quod seculum secundum prephatus sanctus narrat Hieronimus: „Non scripturarum ad nostrum sensum sed potius nostrum sensum flectimus ad illam“ Et hoc n

VII .

Nov dokaz za istorisku upotrebu naziva scriptura ili littera beneventana.

(Novum argumentum historicum ad usum nominis Beneventanae.)

O paleografiskom terminu *Scriptura beneventana* ili *littera beneventana* rasprava je veoma dokumentovano E. A. Lowe u svome čuvenom delu „The Beneventan Script“. ¹ Istoriski i logički dokazi Lowea imali su da svedu dosadašnje brojne termine o jednoj te istoj vrsti pisma na pravi, istoriski, naziv. Loweu je uspelo, da pokaže primere od XI. do XV. v., koji su izvesne beneventanske rukopise doista nazivali da su pisani „in scriptura beneventana“ ili „cum littera beneventana“. Loweovu tezu

¹ Oxford 1914., str. 37—40.

kušao je pobiti E. Ottenthal u svojoj velikoj iscrpnoj recenziji o Loweovu delu¹. Ottenthal se na kraju odlučuje za naziv „južnoitalsko ili donjeitalsko pismo“².

Naprotiv istoriski, i naročito topografski razlozi, kao i oni unutrašnje logične verovatnosti, uverili su i mene, o opravdanosti naziva *scriptura beneventana*. Jer, nikako se ne može pod topografski naziv: južnoitalsko ili donjeitalsko pismo, staviti i dalmatinska vrsta beneventane, koja je imala svoj dugotrajni i bujni, a od česti sasvim individualni život³.

Posle Loweovih, a i mojih dokaza, izgleda da se još traži neko novo rešenje za jedan novi termin. Izgleda, naime, da uvaženog Pavla Lehmann *sve ovo* još potpuno ne zadovoljava⁴.

Ali upravo jedan novi prilog istoriskog značaja, iz zone u koju je beneventana mogla biti samo importovana, utvrđuje me u ranijim rezultatima, kao i onima E. A. Lowea.

Poznati rukopis Zagreb M. R. 164. t. j. karolinški pasijonal, ima na kraju dodan beneventanom pisan fragmenat rukopisa Jeronimovih „Tractatus de psalmo CXIX“, koji sam pre nazivao, povodeći se za Račkim „Liber Psalmorum“⁵. Ovaj kodeks dospeo je veoma rano u biblioteku zagrebačke biskupije. Rukopisni inventari zagrebačke crkve iz XIV. odnosno XV. v. jasno poznaju i ovaj kodeks⁶. U novim inventarima nalaze se pobeležene sve dragocenosti, odelo i knjige, koje su bile vlasništvo prvostolne crkve. Jedan inventar je iz XIV. (posle 1356) a drugi iz XV. v. zapravo iz 1421—1426⁷. Svakako je značajno, da se u ovom inventaru spominje i još stariji inventar, „prout in antiquo inuentario continetur“⁸.

U mlađem inventaru spominje se i rukopis s ovim opisom: „Item, antiqua legenda, que incipit „passio sancti Andree“ et in fine eiusdem libri *cum littera beneventana* „Amen“⁹.

Ova nota se potpuno slaže s opisom rukopisa Zagreb, M. R. 164¹⁰, t. j. zapravo s onim njegovim poslednjim delom s Jeronimovim „Tractatus de Psalmo CXIX.“, koji je doista napisan beneventanom.

¹ Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Bd. XXXIII. 1912.

² O. c. str. 206.: „Ich halte also die Bezeichnung süditalienische oder unteritalienische Schrift nach wie vor für die zweckmässigste.“

³ Novak V., Scriptura Beneventana., str. 15—16.

⁴ Lehmann Paul, Lateinische Paläographie (Einleitung in die Altertumswissenschaft. Bd. I. Heft 10.) 1925., str. 63: „Der Schriftname „lombardisch“ ist aufzugeben, freilich auch die Bezeichnung montecassinisch oder beneventanisch oder süditalienisch nicht in jeder Hinsicht befriedigend.“

⁵ Uvaženi patrista Dom Germain Morin, boraveći 1923 u Zagrebu, upozorio me na tačniju definiciju ovog beneventanskog teksta, koji je pisao đakon Majon (1015—1030). Prema ediciji D. G. Morina u Anecdota Maredsolana, vol. III. pars II. (Maredsous et Oxford, 1897), vidi se, da je ovaj tekst jedna sasvim zasebna retkost, koja ima i svojih naročitih varijanata.

⁶ Ove inventare publikovao je Ivan Tkalčić, Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. veka („Starine“ XIII.) Zagreb 1881. str. 119—149.

⁷ Idem., str. 119—120. Sa identifikacijom ovih inventarnih podataka prema sačuvanim rukopisima zagrebačke metropolitanske biblioteke zabavio se, s očevitim uspehom Franjo Fancev, i za mnoge je kodekse dokazao da su se nalazili zabeleženi u spomenutim inventarima. Fancev Fr., Kulturno literarni rad u Zagrebu za prvih pet vijekova njegove istorije., u „Katalogu kulturno-historijske izložbe grada Zagreba prigodom hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva“ (Zagreb 1925. str. 11—28.)

⁸ Tkalčić I., o. c. str. 119.

⁹ Idem., o. c. str. 136.

¹⁰ Novak V., Scriptura Beneventana., str. 68—70. Kod izrade „S. B.“ nisam znao za taj fakt, koji u sebi sadrži dragocen prilog rešavanju imena beneventanskog pisma.

Ova zabeleška u inventaru zagrebačke crkve veoma je dragocena, u dva smera. Ponajpre stoga što je dat jedan siguran dokaz da se za fragmenat jednog beneventanskog rukopisa na početku XV. v., doista kazalo, da je pisan „cum littera beneventana“. Pored toga, sasvim je sigurno i to, da je već veoma rano, a možda već u početku samog osnutka zagrebačke biskupije (1094) dospelo jedan splitski kodeks u biblijoteku zagrebačke crkve. Ako to stoji, to onda znači, da su i severni delovi Hrvatske, krajem XI. v. upoznali ma i importacijom pojedinih kodeksa, beneventanu, koju su ovde i pravim imenom nazivali. A ovaj fragmenat beneventanskog rukopisa u zagrebačkoj biblijoteci srednjega veka nije bio osamljen. Jer, šteta da nemamo više onaj „antiquum inventarium“, gde bi se možda našla zabeleška za misal metropolitanske knjižnice, pisan divnom montekasinskom beneventanom XI. v., a sa dodatcima dalmatinske beneventane krajem XII. v., („Missale Plenum“. Zagreb, M. R. 166.), koji je bez sumnje već početkom XIII. v. ili krajem XII. v. dospelo u Zagreb¹.

Zabeleška u zagrebačkom metropolitanskom inventaru prvi je dosad primer iz hrvatskih krajeva koji se neosporno pridružuje ostalim Loweovim istoriskim dokazima, i s mojima², još i više utvrđuje opravdanost nazivanja ove minuskule sa scriptura ili littera beneventana.

Inače u spomenutim zagrebačkim inventarima ima jedno obilje značajnih terminoloških priloga za razne rukopise pisane raznim vrstama pisma, a jednako i za formu rukopisa, kao i njihove poveze³. Dakako, ovi nenaučni, ali značajni, ma i naivni, paleografski nazivi, ipak imaju u sebi znatnu vrednost paleografske termi-

¹ Novak V., o. c. str. 72–79. Valja upozoriti na jednu važnu istorisku činjenicu koja može da objasni veze između splitske i zagrebačke biskupije, a koje su mogle dovesti do takvih pojava prenošenja kodeksa. God. 1242 umro je splitski nadbiskup Guncel, a na njegovo mesto bude izabran zagrebački biskup Stjepan. Tim izborom manifestovale se želje Splitsana za ujedinjenjem obeju biskupija, kad je i sam biskup Stjepan boravio za vreme izbora u Splitu. (Thomas Arhid., ed. Rački, str. 179). Sve je to dakako, propalo usled toga što papa na to nije pristao.

² Novak V., o. c., str. 15–16.

³ Tako na primer: „cum littera A de lazorio magna“ (o. c. str. 128); „item, graduale parvi voluminis, continens in se epistolas et evangelia notatas cum scriptura minuta“ (o. c. str. 129.); Item, unum graduale novum de pulchra littera et nota, pulcherrime illuminatum cum auro et lazorio et aliis coloribus“ (o. c. str. 129.); „passionale sanctorum, caducum in principio, de littera antiqua“ (o. c. str. 131.); unum collectarium per totum annum de antiqua littera (o. c. str. 132.); „aliud breviarium spissum, habens post calendarium in nigra littera „incipit regem magnum“ sub qua littera in capitali habetur ymago maiestatis etc. (o. c. str. 135.); unus liber breviarii habens marginem in medio satis de competenti littera de psalterio . . . (o. c.

str. 135.); unum breviarium satis spissum et pulcrum (o. a. . . habens capitale cum auro . . .“ (o. c. str. 135.); „una biblia in bona quantitate in pargameno, . . . (o. a.) de scriptura bohemica“ (o. c. str. 136); „una alia parva biblia de minuta littera“ (o. c. str. 137.); „liber scolastice hystorie de pulcherrima littera“ (o. c. str. 137.); „unus alius liber scolastice hystorie . . . (o. a.) est de littera mediocri“ (o. c. str. 137); „una pars biblie glossata de sollempni littera cum glosa et textu“ (o. c. str. 137); „unus liber moralium in magno volumine de littera antiqua et incipit de littera de rubrica cum litteris grossis“ (o. c. str. 138); „flores distincionum novi et veteris testamenti in uno parvo volumine de parva littera“ (o. c. str. 138); „glose super psalterio, que incipiunt „cum omnes prophetas“ de littera longa et lazora“ (o. c. str. 139); „liber Ysidori de summo bono, incipit „domino sanctus meritis de grossa littera“ (o. c. str. 140.); „unum aliud decretum similiter ad modum antiquum, et habet in principio semper glosas de litteris capitularibus“ (o. c. str. 142.); „Summa Ganimfredi de bona littera“ (o. c. str. 145.); unus alius liber in medicinis de littera minutissima (o. c. str. 147.); quidam liber, sine copertorio, in medicinis, cuius prime pagine littere non apparent, cuius prima littera est S. magnum scripta cum cenubrio.“ (o. c. str. 149.). I t. d.

nologije krajem XIV. i XV. v., koja je imala i u Zagrebu svojih zastupnika. Scriptura minuta, littera minutissima, pulchra littera, pulcherrima, littera antiqua, littera nigra, littera lazora, littera capitalis, littera capitularia, littera competens, scriptura bohémica, littera mediocris, littera grossa, littera parva, littera magna, littera longa, littera bona, littera beneventana jesu termini koji zavređuju punu pažnju paleografa.

Nije moguće identifikovati kodekse sa nazivima „littera antiqua“, koji se termin češće ponavlja. Bez sumnje je, da je biblioteka, barem onaj njen najstariji deo imao i uncijalnih i poluuncijalnih rukopisa. Na ovo me, sa velikom sigurnošću, navodi jedan evanđelistar, koji se nekad nalazio u vlasništvu zagrebačke biblioteke. Među prvim dragocenostima spominje se rukopis s legendarnom aureolom, da ga je napisao sam sv. Luka. „Item liber ewangeliorum, manu sancti Luce evangeliste, ut asseritur, scriptus, puro argento copertus, figuras crucifixi et beate Marie virginis, continens.“¹ Dakle i zagrebačka crkva imala je jednu ovakvu retkost, koja je, što je samo po sebi razumljivo, morala biti napisana veoma starim pismom, kao što, za to, i slično, ima i u drugim crkvama brojnih primera.² Ali brojne nesreće kod kojih je crkva zagrebačka stradala, nisu poštedile ni njezine biblioteke.³ Kod ovakvih i sličnih nezgoda, a možda i usled krađe ili prodaje, nestao je i taj kodeks, a možda je i danas još u životu, u kojoj staroj, svetskoj biblioteci.

•Svakako i ovo nekoliko podataka, iz inventara prvostolne zagrebačke crkve, sačuvalo je lepe spomene na vanrednu grafičku kao i uopšte kulturnu aktivnost te crkve u srednjem veku, a među njima i na beneventanu, nosioca velikog dela prosvete, koju je dalo dalmatinskoj Hrvatskoj zapadno hrišćanstvo.

BEOGRAD

VIKTOR NOVAK

¹ O. c. str. 120.

² Podsećam na poluuncijalni rukopis *Evangelium Spalatense*, iz kraja VIII. v., za koji je legenda htela da ga je napisao sam sv. Dujam. Ili čedadski Evanđelistar (*Cividale*), za koji su monasi tvrdili da je od ruke sv. Marka. (Novak V.; „E S“, str. 8 - 10).

³ God. 1396 je biblioteka prvostolne crkve stradala za provale besnih Gričana, koji su se osve-

tili Kaptolu, pa su navalivši (16. XII.) na Kaptol opleniili kuriju i poneli mnoštvo dragocenih knjiga. Ivan III, biskup zagrebački žali se ovim rečima: „Libros eciam ecclesiasticos diversos, qui apud istos fratres nostros pretextu studii fuissent, et libros tam missalium quam breviorum et aliorum *magni valoris* in predam et rapinam comittendo rapuerunt et secum deportaverunt.“ (Tkalčić I., o. c. str. 120.